

# विहंग

पक्षीनिरीक्षणको पस्येनो सेतु - त्रैमासिक



कुशाक्ष पटेल

'यालो घर-घर रभीयो !' (सिमेन्ट तथा माटीनु पक्षीघर, उकः २० से.मी. व्यास X २५ से.मी. उचाई, मोटुः ५ से.मी. व्यास X ४ से.मी. लंबाई, घंटीटांडछानुं प्रजनन, केब्रु. २०००ना भीजा अठवाडियाथी यालु.)

वर्ष : ३

सर्ग अंक : ८

ग्रीष्म २०००

परामर्शक : बाबुसिंह राओल

संपादक : डॉ. अकुल त्रिवेदी

ગતાંકથી ચાલુ....

પક્ષીનિરીક્ષણના મારા શોખની વ્યવસ્થિત શરૂઆત શ્રી 'વનેચર'ના લખાણથી થએલી, એટલે તેમને મળવાની તીવ્ર ઝંખના મને થયા કરતી. મારે તેમને મળીને મારી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી હતી, પણ મળવું કેવી રીતે? તે રહે અમદાવાદમાં અને બદલીઓવાળી સરકારી નોકરી નિમિત્તે મારે સૌરાષ્ટ્રનાં શહેરોમાં રહેવાનું થાય.

૧૯૫૮ના ડિસેમ્બરમાં બદલી થતાં રાજકોટ આવ્યો. પંખીઓની લગની લાગ્યાને દસેક વરસ થઈ ગએલાં. એકલો એકલો આસપાસમાં કે નજીકનાં સ્થળોએ રજાઓમાં જઈ પક્ષીનિરીક્ષણ કરું. સમરસિયા કોઈ હોય તો તેની જાણ નહીં. તેમાં અચાનક એક ભાઈની ઓળખાણ થઈ. તેમને પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ નવો નવો લાગેલો. ઉંમરે મારાથી ૮-૧૦ વરસ મોટા. અસહકારના સત્યાગ્રહોમાં ભાગ લઈ જેલમાં પણ જઈ આવેલા. પ્રસંગોપાત શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યની અને તેમને મળવાની વાત તેમને કરું. અમદાવાદનો તેમને આવરો જાવરો ખરો. શ્રી 'વનેચર'નું સરનામું મેળવવાનું તેમને યાદ આપ્યા કરતો. એકવાર તેઓ અમદાવાદ ગયા ત્યારે તેમણે તેમના પરિચિત એક સાક્ષરને શ્રી 'વનેચર' બાબત પૂછ્યું. યોગાનુયોગે તે સાક્ષર શ્રી 'વનેચર'ના મિત્ર નીકળ્યા અને તેમના ઘરથી નજીક રહેતા હતા. આમ સરનામું તો મળ્યું.

ત્યારબાદ હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે પેલા મિત્ર પણ કોઈ કામ પ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા. તેમના પરિચિત સાક્ષરની મારફત શ્રી 'વનેચર'ને મળવાનો સમય મેળવ્યો. બનતા સુધી રવિવારની સવારનો સમય આપેલો. અમે બંને પહેલાં પેલા સાક્ષરના ઘરે ગયા. તેઓ અમને શ્રી આચાર્યનાં વસંતકુંજ સોસાયટીમાં આવેલા વિશાળ ફળિયાવાળા નિવાસસ્થાને લઈ ગયા. શાહીબાગના ભાડાના મકાનમાંથી પોતાના આ સ્વતંત્ર બંગલામાં રહેવા આવ્યા બાદ તેમનાં પત્નીનું અવસાન થએલું. એવડા મોટા બંગલામાં રહેવાવાળાં બાપ-દીકરી એમ ફક્ત બે જ જણ. તેમનાં દીકરી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બનતાં સુધી પ્રોફેસર હતાં અને અપરિણિત હતાં.

મળ્યા ! ઘણા વખતની ઝંખના પૂરી થતાં આનંદ થયો. પહેલી જ મુલાકાતે તેમના સરળ અને નિરભિમાની વ્યક્તિત્વથી હું આકર્ષાયો. નિખાલસતાથી ખૂબ વાતો કરી. અમને બંનેને પક્ષીનિરીક્ષણમાં આગળ વધવાનું માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપ્યું. કહે, "કુદરત તો ખુલ્લી કિતાબ છે. જેટલું રખડો, જુઓ, તેટલું નવું નવું જાણવાનું મળશે." ત્યાર પછી મારે જ્યારે અમદાવાદ જવાનું થાય અને સમય હોય તો તેમને મળવા જતો.

બીજી વાર ગયો ત્યારે એક યાદગાર અનુભવ થયો. તેમનાં કંપાઉન્ડનો લોઢાનો દરવાજો ખોલી હું અંદર દાખલ થયો. તરત જ ચાર પાંચ દેશી કૂતરાં જોરજોરથી ભસતાં મને ઘેરી વળ્યાં. હવે? બીક તો ઘણી લાગી. પાછા ફરવામાંયે જોખમ હતું. પીઠ ફેરવું તો કદાચ કૂતરાં મારા પર તૂટી પડે એ શક્યતા હતી. આગળ વધવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. આથી કૂતરાંઓને મોઢેથી બુચકરતો બુચકારતો, ધીમે ધીમે આગળ વધતો ગયો. કૂતરાં પણ મારાથી થોડા અંતરે રહી ભસતાં ભસતાં સાથે આવવા લાગ્યાં. શ્રી આચાર્ય, તે વખતે તેમના બંગલાના પાછળના ભાગમાં ભાગકામ કરતા હશે. કૂતરાંને ભસતાં સાંભળી કોણ આવ્યું, તે જોવા આગળ આવ્યા. મને જોયો. "આવો આવો", કહી આવકાર્યો અને કૂતરાંઓને બોલાવી લીધાં. હું પહેલેથી જાણ કર્યા વિના જ ગએલો. ઘણી વાતો કરી. દોઢ-બે કલાક બેઠો હોઈશ, પણ તેમને સાંભળવામાં જરાય કંટાળો ન આવે. વાતચીત દરમ્યાન તેમના વિશાળ વાચનનો લાભ મને મળતો રહેતો. બે ત્રણ વરસમાં એટલી વાર તેમને મળ્યો હોઈશ. શરૂની બે મુલાકાત દરમ્યાન શારીરિક દ્રષ્ટિએ તેઓ સ્વસ્થ હતા. પછી ગયો ત્યારે કોઈ કારણે પગમાં સડો થતાં તે કપાવવો પડેલો એટલે પથારીવશ હતા.

મારા મિત્ર શ્રી કિશોરભાઈ ગોહિલને પણ તેમને મળવાની ઉત્કંઠા હતી. એક વાર અમે બંને તેમને ત્યાં ગયા. રાબેતા મુજબ કૂતરાંઓએ અમારું સ્વાગત કર્યું ! શ્રી 'વનેચર'ને બીજા પગે પણ ઓપરેશન કરાવવું પડેલું. પથારીવશ હતા અને ઘણા કૃશ થઈ ગયા હતા. અમે તેમના રૂમમાં ગયા અને સામેની ખુરશીઓમાં બેઠા. અમારી બાજુની ખાલી ખુરશીઓમાં બે કૂતરાં બેસી ગયા અને થોડી થોડી વારે અમને ભસીને 'સ્વાગત' કરતાં રહ્યાં. ખાસી વાર અમે બેઠાં અને વાતો કરી. વાતવાતમાં જાણવા મળ્યું કે, 'વનવગડાના વાસી' જેવાં બે-ત્રણ પુસ્તકો થાય એટલું લખાણ તેમની પાસે છે. તેને પુસ્તકરૂપ પ્રસિદ્ધ કરવા મેં તેમને આગ્રહ કર્યો, પણ કોઈ તે અંગે તૈયાર થાય કે કેમ, તે અંગે તેઓ સાશંક હતા.

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમને અપાયો ત્યારે તેમણે આપેલ ભાષણ બનતાં સુધી મેં 'કુમાર'માં વાંચેલ. ઘણું મનનીય અને સંતર્પક હતું. મારે ફરી વાંચવું હતું. તેમની પાસે તે છે કે કેમ તે પૂછ્યું, તો કહે, "એ તો મેં મૌખિક આપેલ. લેખિત સ્વરૂપે નહીં." આ મારી તેમની સાથેની છેલ્લી મુલાકાત. ત્યાર બાદ વરસેકમાં શ્રી આચાર્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમનો પૂરતો લાભ ન લઈ શક્યો તે બદલ મને હજી પણ વસવસો થાય છે.



સી-૨, હરિઓમ એપા., ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧.

### સાભાર સ્વીકાર

૧૦૦૦-૦૦	કાંતિભાઈ શ્રોફ, ભુજોડિયા (જિ. કચ્છ)	૧૦૦-૦૦	હેમંત પંડ્યા, રાજકોટ
૫૦૦-૦૦	કમલેશ સેવક, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦	જયદેવ ધાધલ, ભાણવડ
૫૦૦-૦૦	હેમા શેઠ, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	ચંદ્રસિંહ રાઓલ, ગાંધીનગર
૫૦૦-૦૦	વિવેક દેસાઈ, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦	મૂળજીભાઈ જાલાવાડિયા, ઉપલેટા
૫૦૦-૦૦	'રફાર. ફોરેસ્ટ યુથ ક્લબ', કેશોદ	૧૦૦-૦૦	હીરાલાલ જાલાવાડિયા, ઉપલેટા
૧૫૧-૦૦	નરહરિ ભટ્ટ, સાણંદ	૨૫૦-૦૦	અશોક મકવાણા, રાજકોટ
૨૫૦-૦૦	યોગેન્દ્ર શાહ, સુરેન્દ્રનગર	૨૫૦-૦૦	અજય દેસાઈ, દાહોદ
૨૫૦-૦૦	ચીકુ વોરા, સુરેન્દ્રનગર	૨૫૦-૦૦	અજય જૈન, ગોધરા
૧૦૦-૦૦	અમૃતભાઈ, ગાંધીનગર	૫૦-૦૦	શીતલ ઘેલાણી, વડોદરા
૫૦-૦૦	વિપિનભાઈ વૈદ્ય, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ભાવનગર
૨૫૦-૦૦	એ.એ.સ. પંડ્યા, કેવડિયા કોલોની	૧૦૦-૦૦	અજીત ભટ્ટ, ધારી
૨૫૦-૦૦	અશ્વિન ભીડિ, વડોદરા		

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ, સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, સંપાદક મંડળ : પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર. બી. બલર, દિલહાસ જાફરી, કે. ડી. વૈષ્ણવ  
પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. લવાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ' ના નામે ચેક અથવા ડ્રફ્ટથી)  
પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.  
મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : 'શારદ પ્રકાશન', પ, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.



## ❁ ચાલો ઘર-ઘર રમીએ !

થોડા વખત પહેલાં, બહાર વરંડામાં આવેલી પાણી ઉપર માટીનું એક પક્ષીઘર મૂક્યું (મુખપૃષ્ઠ ઉપરની તસવીર). ફેબ્રુઆરીના બીજા અઠવાડિયામાં એક ઘંટીટાંકણો (Hoopoe) તેમાં રસ લેતો હોય તેવું લાગ્યું. એવામાં એકદમ ધ્યાન ગયું! તેની ચાંચમાં જીવડું હતું. કાન સરવા કર્યા તો પક્ષી-ઘરમાંથી નજીવો અવાજ આવતો સંભળાયો. ઘંટીટાંકણો ખોરાક લાવતો હતો. બગીચામાં હીંચકાની જગ્યા એવી છે કે, નિરાંતે ઝૂલતાં ઝૂલતાં જ અવલોકન થાય. વાત આટલે સુધી પહોંચી અને કંઈ ખબર જ ન પડી! એક મહિના પછી, આ લખું છું ત્યારે પણ ખવડાવવાનું ચાલું જ છે. તેની ચાંચમાં પકડાયેલાં જીવડાં અને ઈયળોનું વૈવિધ્ય દંગ પમાડે તેવું છે. એક મહિના સુધી એક જ પક્ષી ખોરાક લાવતું દેખાતું હતું. ત્યાર પછી, નર અને માદા બન્ને ખોરાક લાવવાં લાગ્યા. 'Handbook of the Birds of India and Pakistan'માં જોયું ત્યારે જાણવા મળ્યું કે, શરૂઆતના મહિનામાં માદા ઈડાં સેવવા માળાની અંદર જ રહે છે અને નર તેને ખવડાવે છે. બચ્ચાં નીકળ્યાં પછી બન્ને વાલી બચ્ચાં માટે ખોરાક લાવે છે. મોટે ભાગે માદા, પક્ષીઘરની અંદર જઈને ખવડાવે છે, જ્યારે નર બહારથી જ ખવડાવે છે. ઘંટીટાંકણાંનાં સંસારમાં ખાસ ડોકિયું કરવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ બહુ 'નાગરિક' બનેલી ન ગણાય (adaptation to human habitat) તેવી જાતિનું આ પક્ષી, ઘર-આંગણાંનું મહેમાન બન્યું, તેનાથી ખૂબ જ આનંદ થયો. ઘર-ઘર રમવાની આ રીત ગમી !

'પક્ષીઓ માટે આવાસ-યોજના'માં શ્રી લવકુમાર ખાચરે ઘર-આંગણે મુકેલાં આવાં પક્ષીઘરો વિષે વાત લખી છે. આ ઉંમરે ડુંગરા ન ખૂંદી શકાય, પણ પક્ષી માટે ઘરો જરૂર બનાવી શકાય, તેવો વિચાર તેમણે રજૂ કર્યો છે.

ક્યારેક ઘંટીટાંકણાંનું આ ઘર જોઈ ઉં, ત્યારે મને તે વિસ્તરતું દેખાય છે! તેમાંથી ડાળીઓ ફૂટે છે, તેને લીલાં પર્ણ આવે છે. તે એક વૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એકમાંથી અનેક વૃક્ષો ઊભાં થાય છે અને જંગલ બને છે. ઝરણાં ફૂટી, નદીઓ બને છે. સુંદર અરણ્યભૂમિનું સર્જન થાય છે અને તે સૌનું ઘર બને છે. ઘર-ઘર તો આપણે રમીએ જ છીએ, માત્ર કોંક્રીટની ઢિવાલોમાંથી બહાર નીકળવાની જ આ વાત છે. પક્ષીઘરથી અરણ્યભૂમિ સુધી પહોંચવાની આ વાત છે. ખેલદિલિપૂર્વક ઘર-ઘર રમવાની આ વાત છે!

## ❁ નીલવર્ણી માખીમાર, ગુજરાતનો નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી

૧૫મી જાન્યુ.ના રોજ મેં તથા શ્રી ઉદય વોરાએ જેસોરમાં (જિ.બ.કાં.) નીલવર્ણી માખીમાર (Whitebrowed Blue Flycatcher, Ultramarine Flycatcher, *Ficedula superciliaris*) જોયો. લગભગ ચારેક વર્ષ પહેલાં જેસોરમાં જ, મેં આ પક્ષી જોયું, ત્યારે ઓળખી શક્યો ન હતો. વીગત નોંધી લીધી હતી. એક વર્ષ બાદ, પોળોના જંગલમાં (જિ.સા.કાં.) શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલ સાથે ફરી આ પક્ષી જોયું અને તેમણે તેને ઓળખ્યું. આની નોંધ 'બી.એન.એચ.એસ'ના 'જર્નલ'માં આવી હતી. આ પક્ષીની ગુજરાતમાં આ પ્રથમ નોંધ હતી. ત્યાર બાદ, વિજયનગર સ્થિત (જિ.સા.કાં.) શ્રી મયુર મિસ્ત્રીએ પોળોના જંગલમાં આ પક્ષીની કેટલીક અવલોકન-નોંધ કરી છે. આ અંકમાં શ્રી સુધાબેન મહેતાએ '૯૪માં ગીરમાં આ પક્ષી જોયું હોવાનું લખ્યું છે, એ ખૂબ જ રસપ્રદ કહેવાય. આના પરથી, નીલવર્ણી માખીમારની, ગુજરાતની શિયાળુ મુલાકાત, એ અક્સ્માત નહીં, પણ નિયમિત ઘટના છે એવું માની શકાય.

મને આ પક્ષીની ઓળખમાં, અન્ય લાક્ષણિકતાઓ સાથે, ખભાની નીચે પૂરો થતો તેનાં શરીરનો કાળાશ પડતો ઘેરો ભૂરો રંગ અને ગળા તથા

છાતીનો શુદ્ધ સફેદ રંગ, એ બે વચ્ચેનો વિરોધાભાસ (contrast) ખૂબ જ અગત્યનો અને ઉપયોગી લાગ્યો છે.

## ❁ ગણતરીનો મહિમા

શિયાળો આવે એટલે પક્ષીગણતરીનો વ્યાયામ શરૂ થાય. 'એશિયન વેટલેન્ડ બ્યુરો' (AWB) તરફથી થતી મધ્ય શિયાળુ પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી (Midwinter Waterfowl Census) ઉપરાંત જંગલખાતા



તરફથી પણ કેટલાંક જળાશયોમાં ક્વચિત્ પક્ષી ગણતરી થતી હોય છે. આ વર્ષે ફરી નળસરોવરનો વારો હતો.

આટલા વિશાળ સરોવરમાં પક્ષીગણતરીનું કાર્ય ઘણી રીતે મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધીમાં ચારેક વખત અહીં પક્ષીગણતરી થઈ છે, પણ હજી સુધી કોઈ સંતોષકારક કાર્યપધ્ધતિ (methodology) નક્કી થઈ શકી નથી. મને શંકા છે કે, હવે પછી પણ એ શક્ય બને. છતાં લાંબા સમયે પક્ષીની સંખ્યામાં થતા ફેરફારોનો અભ્યાસ ત્યારે જ શક્ય બને, જ્યારે કાર્યપધ્ધતિમાં સાતત્ય હોય અને ગણતરી નિયમિત થતી રહે, નહીં તો માત્ર આંકડાની રમત થઈ જાય.

આ તબક્કે આ પ્રક્રિયાના મૂળમાં જવું જરૂરી છે. પક્ષીગણતરીનો હેતુ શો છે? જળપ્લાવિત ક્ષેત્રની જાળવણી અને વિકાસ માટે ગણતરી આવશ્યક છે? પક્ષીગણતરીનાં પરિણામો એટલાં બધાં પરિબળો પર આધાર રાખે છે કે, જે સંજોગોમાં અને જે રીતે આપણે પક્ષીગણતરી કરીએ છીએ તે જોતાં એનું મહત્વ નહિવત્ છે. પ્રત્યેક જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોના પ્રશ્નો જ્ઞાત છે. તેના ઉકેલમાં નિષ્ઠા, મહેનત અને સૌના સામુહિક પ્રયાસની જરૂર છે. નળસરોવર જેવા સંરક્ષિત વિસ્તારોની જાળવણી અને વિકાસ માટે પ્રકૃતિવિદો તથા અન્ય સંલગ્ન વિષયોના નિષ્ણાતોને દરેક તબક્કે સાંકળવા જરૂરી છે. પક્ષીનિરીક્ષકોને ગણતરીની સાથે, આ વિસ્તારોના સમુચિત વિકાસની પ્રક્રિયામાં જોડવા જોઈએ.

પક્ષી-ગણતરીનો મહિમા હજી હું સમજી શક્યો નથી. "નળસરોવરના ચિયામાં (reeds) સંતાઈ રહેલાં હજારો પક્ષીઓ, જે ગણતરીમાં લેવાયાં નથી, તેમનું શું થશે !?" એક સહજ પ્રશ્ન ગણતરી દરમિયાન મારાં મનમાં ઉદ્ભવ્યો !

## ❁ રાજ્ય કક્ષાના પક્ષી-સંરક્ષણને લગતા સંગઠનને આવકાર

શ્રી લવકુમાર ખાચર જેવા પ્રખર પ્રકૃતિવિદ્ અને શ્રી લાલસિંહ રાઓલ તથા ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય જેવા વરિષ્ઠ પક્ષીનિરીક્ષકોની રાહબરી હેઠળ રાજ્ય કક્ષાએ પક્ષીનિરીક્ષકોનું એક સંગઠન આકાર લઈ રહ્યું છે. તા. ૨૪ ફેબ્રુ. ૨૦૦૦ના રોજ આ સંગઠનનાં સ્થાપક સભ્યોની બેઠકમાં આ વાતને અનુમોદન મળ્યું. રાજ્યમાં પક્ષી-સંરક્ષણની દિશામાં કાર્ય કરવાના ઉદ્દેશ સાથે ઊભરી રહેલા આ સંગઠનને 'વિહંગ' આવકારે છે. 'વિહંગ', આ સંગઠનની ગતિવિધિના સમાચાર એક જુદા વિભાગમાં આપતું રહેશે.





## શાહી ઉડાન હવે અજ્ઞાત ભણી ?! (ભાગ-૨)

કાળા શાહિનની (Shahin) વસ્તીની હાલની પરિસ્થિતિ વિષે આપણી પાસે કોઈ પ્રાથમિક અહેવાલ નથી. કાળો શાહિન ક્યારેય બહુ સામાન્ય ન હતો. ઊંચી ઊંચી દર્શનીય ભેખડો, એ તેમનાં મુખ્ય મથકો. તેની જોડીઓ ત્યાં માળા કરતી અને સાથે સાથે નીચે, તેના શિકારની આવન-જાવન પર નજર પાડી રાખતી. ભારતમાં, બાજદારો તેની ઘણી ઊંચી કિંમત આંકતા. અરબી સોદાગરો તેની માંગો તે કિંમત આપતા હોવાથી, આવા ધનિક વેપારીઓને વેચવા માટે શાહિન પકડાય છે, તેવા સમાચાર મળતા. મને શંકા છે કે, બચ્ચાંને ઉઠાવીને દેશ બહાર લઈ જતા હોય. આ આરબ-કડીનો ભય કેટલો સાચો હતો એ તો હું છાતી ઠોકીને નથી કહી શકતો, પણ આપણા રાજ્યના બાજદારીના નિષ્ણાતો પુષ્પ શાહિનને શિયાળામાં પકડતા અને વસંતમાં છોડી મૂકતા, એની મને ખબર છે. ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી તથા તેમના ભાઈ શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી તો તે કરતા જ, તેની મને જાણ છે. ખરેખર તો, મેં ભાવનગરમાં જ શિયાળુ મુલાકાતી, સાકર (લગ્ગડની થોડી નાની અને નમણી પ્રજાતિ, સાકર ( Saker, *Falco biarmicus chirrug*), અદ્ભુત, મોટો શકરો (Goshawk) તથા તેનો નાનો સાથી, બાદશાહ શકરો (Sparrowhawk) જોયાં છે. અહીં જ છેલ્લાં છેલ્લાં પરંપરાગત બાજદારોને, શિકાર ખેલતાં જોવાનો લાભ મળ્યો છે. મને બાજદારોના માથા પર ધૂમરી લેતાં બાજ, ઝાડી-ઝાંખરામાંથી બહાર ધકેલાયેલાં તેતર પર ત્રાટકવા તૈયાર રહેતાં, તે જોવાનું ખૂબ રોમાંચક લાગતું. કાંડા પરનાં મોટા કે બાદશાહી શકરોને પક્ષી પર છોડી મુકાતો. મોટા શકરોને એ જ રીતે સસલા જેવા પ્રાણી પર હુમલો કરવા છોડી મુકાતો.

શિકારનો આ ખેલ જોતાં ખબર પડતી કે શિકારી પક્ષીઓ, કેવી જુદી જુદી રીતે શિકાર કરવા માટે કેળવાયેલાં છે ! તેમને જોતાં મને પુષ્પ શિકારી પક્ષીઓની આરબ દેશોમાં થતી દાણચોરી વિષે શંકા રહેતી. ખરેખર તો તેમના માળામાંથી ઈંડાં કે બચ્ચાં ચોરાતાં હશે અને તેમને બંધનાવસ્થામાં (captivity) ઉછેરી, પુષ્પ થાય ત્યારે 'પેટ્રો-ડોલર' મેળવવા વેચી દેવાતાં હશે. પણ આ પક્ષીઓની શિકાર કરવાની યોગ્યતા કેટલી રહેતી હશે ? પક્ષીનાં મા-બાપ બચ્ચાંને જે તાલીમ આપી શકે તેની માણસ કોઈ સંજોગોમાં બરાબરી ન કરી શકે. છેવટે હિંદુસ્તાનનાં આ મોંઘાદાટ બાજ પક્ષીઓની નિમ્ન કાર્યકુશળતાથી નિરાશ થઈને આરબ વેપારીઓએ આ વેપારનો અંત આણ્યો હશે.

સાકર અથવા ચિરગ પહેલાંના સમયમાં પણ ક્યારેય સામાન્ય ન હતો. તેમનું હોવું, બહુ મહામૂલી સંપત્તિ ગણાતું. પણ દરેક વખતે, આ શાહી પક્ષીઓને તેમની આ અદ્ભુત શિકાર-ક્રિડાની સ્મૃતિઓ સાથે છોડી મુકાતાં. ચરબીયુક્ત કબૂતરોના માંસથી હુષ્ટપુષ્ટ થયેલાં પક્ષીઓ તેમની વસંતયાત્રા માટે ઉત્તરભણી ઊપડી જતાં.

બીજાં શિયાળુશિકારી પક્ષીઓમાં શાહિન (Falcons) ની ત્રણ જાતોનો સમાવેશ થતો, લરજી (Kestrel), મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon) અને તેની નાની આવૃત્તિ, ધોતી (Hobby). ઘણી વાર, ઉપર જણાવેલા આ બે છેલ્લા રાજવીઓએ, તેમના શિકારને ચોકાવી દેવા માટે મારો આડશ તરીકે ઉપયોગ કરેલો. ખાસ કરીને મારા મનમાં એ ઘટના અંકાઈ ગઈ છે, જ્યારે હું સડચંડૂલ (Short-toed Lark) ના એક ટોળાને જોઈ રહ્યો હતો અને મારી બિલકુલ બાજુમાંથી વીજળીવેગે પસાર થઈને ધોતીએ, એ ટોળામાંથી એક પક્ષીને ઉઠાવી લીધું. બીજી એક વાર, દરિયા કિનારે ભરતીનાં પાણીની ધાર ઉપર ઊભેલાં અબલખ (Oystercatcher) ને હું જોઈ રહ્યો હતો. પક્ષીઓ પણ મારી હાજરીથી વાકેફ હતાં. એટલામાં એક મોસમી શાહિનનું સુંદર પુષ્પ પક્ષી, પાંખો ફફડાવતું, આંખના પલકારામાં મારી બાજુમાંથી પસાર થયું અને અબલખના ટોળા પર ત્રાટક્યું. પક્ષીઓ આમેય મારી હાજરીથી થોડાં સજાગ હતાં, એટલે તરત જ શિકારી પક્ષીની નોંધ લઈ શક્યાં અને ઊડી ગયાં. શિકારમાં નિષ્ફળ ગયેલી શાહિન, પાછી પોતાની શિકાર-ચોકીની જગ્યાએ જવા ઊપડી ગઈ. આ બધા અનુભવો જ પક્ષીનિરીક્ષણને

આટલું રોમાંચક બનાવે છે !

લરજીની શિકાર કરવાની રીત બીજાં શાહિન કરતાં ઘણી જુદી હોય છે. ઘાસિયા મેદાન તથા ઝાડી-ઝાંખરાવાળા, શિકાર માટે લાભદાયક વિસ્તાર ઉપર, તે એક જગ્યાએ સ્થિર રહી ઊડ્યા (hovering) કરે અને કાચંડા તથા મોટાં જીવજંતુ ઉપર પોતાની નજર રાખે. સ્થિર ઉડાન કરતી લરજી જોતાં તમે ક્યારેય ન ધરાઓ ! આ આકર્ષક શાહિન પહેલાં ખૂબ જ સામાન્ય હતી અને દરેક વર્ષે ઓક્ટો. થી માર્ચ દરમિયાન ટેલિફોન કે વીજળીના તાર પર બેઠેલી અથવા તો ગ્રામ વિસ્તારમાંથી પસાર થતા શિયાળાના ઠંડા પવનના સૂસવાટા ઝીલતી, સ્થિર ઉડાન કરતી જોવા મળતી. હિંગોળગઢ જેવી જગ્યાઓએ એક-બે લરજી, હમેશાં ઉપર ઊઠતી ગરમ હવાનો લાભ લઈને અથવા મિનારાની ફરતે ચક્રારવો લઈને ધૂમરાતી હવાના તરંગોમાં આમ-તેમ ફંગોળાતી મોટી અબાલીને ઝડપી લેતી જોવા મળતી. લરજી હવે પહેલાં જેટલી સામાન્ય નથી.

અન્ય શિકારી પક્ષીઓ, જે સ્થિર ઉડાન કરે છે, તેમાં સાપમાર અને કપાસીનો સમાવેશ થાય. સાપમાર (Short-toed Eagle), એ સ્થાનિક નિવાસી તેમજ શિયાળુ મુલાકાતી બંને હતો, જ્યારે કપાસી (Blackwinged Kite), એ ખૂબ જ વ્યાપક સ્થાનિક નિવાસી છે. મેં સાપમાર માટે ભૂતકાળ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, હવે તે પહેલાં કરતાં ઘણો જ ઓછો જોવા મળે છે, જ્યારે કપાસી માટે વર્તમાનકાળ વાપર્યો છે કારણ કે, તે દરેક પક્ષીનિરીક્ષણના પ્રવાસમાં અચૂક જોવા મળે છે. સાપમાર, સસલા અને સરિસૃપનો શિકાર કરે છે, જ્યારે કપાસી, નાનાં પક્ષીઓ, કાચંડા અને મોટાં જીવજંતુનો. દેખીતી રીતે, સાપમારના ભક્ષ્ય વર્ગમાં ઘટાડો થયો છે, જ્યારે કપાસી માટે તેમ નથી. ઝાડી-ઝાંખરાની વાડો, ઘાસિયાં મેદાનો અને નદીકાંઠાના સૂકા કાંટવાળા પ્રદેશમાં કપાસીનો શિકાર વિપુલ પ્રમાણમાં મળી રહે છે.



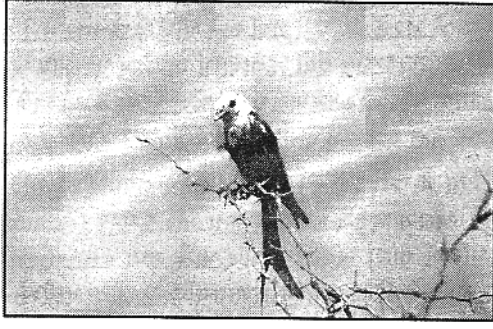
જો એકદમ નાટકીય રીતે કોઈ શિકારી પક્ષીની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય તો તે સફેદનેણ ટીસાનો (White-eye Buzzard). તે લગભગ અદ્રશ્ય થવાને આરે આવી ગયો છે. પ્રજનન કરતી સ્થાનિક જાતિ તરીકે તેમજ શિયાળુ પ્રવાસી તરીકે, બંને રીતે ટીસો ખૂબ સામાન્ય હતો. જો કે, મને હવે યાદ પણ નથી, છેલ્લે મેં ટીસાનો માળો ક્યારે જોયો ! હિંગોળગઢ-રાજકોટ માર્ગ ઉપર એકાદ દેખાઈ જાય તો મને ખૂબ જ આનંદ થાય. આ સદીના મધ્યભાગ સુધી આ ટટ્ટાર, શ્વેત આંખોવાળો, નાનો ગરૂડ લગભગ દરેક બીજા વીજળીના થાંભલા પર બેઠેલો દેખાતો હતો અને તેનો પ્રજનન સમયનો ખાસ અવાજ વૃક્ષોના પ્રત્યેક ઝૂંડમાંથી સંભળાતો હતો. તેમની સંખ્યામાં આટલો તીવ્ર ઘટાડો કેમ થયો ?

શિયાળામાં ઘણાં બધાં શિયાળુ ટીસા (Longlegged Buzzard), શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle), મોટાં કદનાં મોટો ધોળવો ઝુમ્મસ (Steppe Eagle) તથા એથીય મોટાં

શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle) આપણી મુલાકાત લે છે. આ બધાં પક્ષીઓને સ્વચ્છ ભૂરા આકાશમાં વિહાર કરતાં જોવાં એ એક લહાવો છે. હિંગોળગઢ, ગિરનારની કરાડો તથા ઊંચી ભેખડો, એ સફેદપીઠ ગીધ તથા કપાસી સાથે ઉપર જણાવેલાં ત્રણ પક્ષીઓને જોવા માટેનાં આનંદદાયક સ્થળો ગણાય. શિયાળુ મુલાકાતી ગીધમાં, ઊજળો ગીધ (Griffon Vulture) તથા મોટા ઊજળા ગીધ (Himalayan Griffon Vulture) નો પણ સમાવેશ થાય. મોટા ઊજળા ગીધનો એક થાકી ગયેલો નમૂનો (exhausted specimen) હિંગોળગઢની બાજુની ટેકરી પાસે મળ્યો હતો, જેને પછી અમદાવાદના 'ઝૂં'માં મૂકવામાં આવેલો. કાળુ ગીધ (Cinnerous Vulture) પણ થોડા પ્રમાણમાં કચ્છનાં મોટા તથા નાના રણના વિસ્તારોની શિયાળામાં મુલાકાત લે છે. બીજા બે ઘેરા રંગનાં ગરૂડ, જે આપણી શિયાળામાં મુલાકાત લે છે, તે છે, મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) તથા નાનો કાળો ઝુમ્મસ (Lesser Spotted Eagle). જળવાવિત ક્ષેત્રો પાસે આ બંને હોય, ખાસ કરીને ગીચ બાવળનાં ઝાડ ઉપર જોવા મળી જાય. તેઓ પહેલાં પણ વધુ સંખ્યામાં ન હતાં, છતાં અત્યારની તેમની પરિસ્થિતિ વિષે વધુ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. (કમશ :)

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સો. સેક્ટર ૨૨, ગાંધીનગર. ફોન - ૨૩૧૧૬

## ‘આલ્બીનો’ ડ્રોગો



ડૉ. આર. બી. બલર

૯-૧-૨૦૦૦ના રોજ ખેડા-ખંભાત માર્ગ પરના પરિએજ તળાવ તરફ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા. વહાણવટી માતાના મંદિર પાસેના નીચાણવાળા વિસ્તારમાં ૪૦૦ થી ૫૦૦ મોટાં હંજ (Greater Flamingo) અને ૧૦૦૦થી વધુ નાનાં તેજપર (Little Pratincole) જોયાં.

આગળ જતાં એક આંશિક વિવર્ણ (partial albino) કાળો કોશી (Black Drongo) જોયો. તેનું માથું સફેદ હતું અને બાકીનું શરીર કાળું.

## નરારા અને ચરકલા

૧૪-૧-૨૦૦૦ના રોજ જામનગર નજીકના નરારા અને દ્વારકા પાસેના ચરકલાનાં અગરોની મુલાકાત લીધી. નરારા, છીછરા પાણીનો વિસ્તાર છે. અપોરે પહોંચ્યા ત્યારે પંખીઓ ઓછાં હતાં. એકાદ કલાક ગાવ્યો તે દરમિયાન ખલિલી (Curlew), નાની ખલિલી (Whimbrel), કાયબરંગી (Turnstone), એક જોડી ભગવી સમળી (Brahminy Kite) અને એક જોડી કાળીડોક ઢોક (Blacknecked Stork) જોયાં.

નરારા જલદી જોઈ, ઝટપટ ચરકલાં ભેગાં થયાં. ત્યાં આ વખતે નાનાં હંજ (Lesser Flamingo), મોટી સંખ્યામાં હતાં. સહેજે ૫૦૦૦ થાય. નવાઈની વાત એ હતી કે, તેમાં પુષ્ક (adult) કરતાં અપુષ્ક (juvenile) ની સંખ્યા ખૂબ જ વધારે હતી. મોટાં હંજ (Greater Flamingo) માંડ ૧૦૦૦ જેટલાં હતાં. વાધોમડી (Slenderbilled Gull) સહેજે ૧૦૦૦ જેટલી હતી. શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe), નાની મોટી ટોળીઓમાં તથા છૂટક છૂટક થઈને ૫૦૦ની આસપાસની સંખ્યામાં હતી.

ચરકલાનું આ વખતનું સૌથી મોટું આકર્ષણ અમારે માટે ચંચળ (Rednecked Phalarope) હતી. તે બધી શિયાળુ પોષાકમાં (winter plumage) હતી. ૨૫-૩૦ની બે નાની ટોળીમાં તથા ૫-૭ તેની બાજુમાં અલગ અલગ તરતી હતી. ચંચળને લીધે ૧૫-૧-૨૦૦૦ ની તારીખ અમારે માટે યાદગાર બની ગઈ.

ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. રેખા બલર

૧૦, સ્વીટહોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫.



## ઢેબી કેમમાં વધુ પક્ષી

૧૯-૧૨-૯૯ના રોજ ઢેબી નદી પર બંધાયેલા ડેમ (અમરેલી) ઉપર પક્ષીનિરીક્ષણનું આયોજન થયું. વિશિષ્ટ અવલોકનમાં ભગતડાં (Coot) - ૧૭૮, કરકરા (Demoiselle Crane) - ૧૨૭, કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin) - ૧૬, નાનો ગડેરો (Bartailed Godwit) - ૧, ઊલટીચાંચ (Avocet) - ૧૧, ગયણા (Shoveller) - ૧૮૭, લડાખી વાબગલી (Common Tern) - ૧૧, જોયાં.

ભાનુભાઈ અધ્વયુ

૩૦, વિદ્યુતનગર, કોલેજ પાછળ, સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫



## ભાવનગરના ગાંઠિયા !

‘વિહંગ’ જેવા પત્રમાં આવા વિચિત્ર મથાળાથી લેખ લખું છું તેથી કોઈ માની લેશે કે, અમારે કંદોઈનો ધંધો હશે અને ફરસાણ ખપાવવા આવો લેખ લખ્યો હશે ! પણ ખરેખર ગયા વર્ષે અમારા ઝીણા ગાંઠિયા પાર વગરના મહેમાનોએ પેટ ભરીને ખાધા !

અમે ગાંઠિયા ખવડાવવાનું શરૂ કરેલું. મકાનની બહાર ગાંઠિયા નાખીએ. વૈયાં ૫૦ થી ૬૦ના ટોળામાં આવતાં. ધીમે ધીમે ટોળું નાનું થતું ગયું અને ૨૦ દિવસ પછી તો બંધ થઈ ગયાં. ટોળામાંથી ધીરે ધીરે, અલગ અલગ દિવસે ભાવનગર છોડીને ગયાં હશે.

પહેલાં એક કાગડો આવ્યો, પછી બીજો આવ્યો. મોટાંએ નાનાને ખવડાવ્યું. પછી એક દિવસ નાના કાગડાંએ મોટાને ખવડાવ્યું. આને શું સમજવું ? એક દિવસ કાગડાની આ જોડી સાથે ત્રણ બચ્ચાં આવ્યાં. ત્રણેય કોયલ. બે નર અને એક માદા. મોટાં ઢગાં થઈ ગયેલાં, તોય મા-બાપ ખવડાવે તો જ ખાય ! કાગડા, હાથમાં પકડેલી ડીશમાંથી પણ ગાંઠિયા ખાઈ જતા. બારી બંધ હોય તો કાચ પર ચાંચ મારીને ખખડાવતા.

ખેરખટ્ટો (Treepie) રસોડાની બારી પાસે બેસી અમારા હાથમાંથી ગાંઠિયા ખાઈ જાય છે. તે થોડો બુધ્ધિશાળી લાગે છે. તેને ખબર છે કે ગમે ત્યારે જઈશું તોય આ લોકો ગાંઠિયા ખવડાવશે ! ગંગા કાબર (Bank Myna) ઓછી આવે છે, પણ તેમની ખાવાની ઝડપ... બીજા કોઈનો ‘કલાસ’ નહીં ! એક ખેરખટ્ટાએ ખૂબ ઝડપથી ગાંઠિયા ગળામાં ડાંસ્યા. ગળું પણ ફૂલી ગયું. પછી આખાને આખા બહાર કાઢી તેના સાથીને ખવડાવ્યા.

કાબરોના (Common Myna) પગના પંજા બહુ તૂટેલા કે મરડાઈ ગયેલા જોવા મળે છે. ત્રણ આવા ભાંગેલા પગવાળી અને એક તો બિલકુલ એક પગવાળી જોઈ. વૈયાંની સંખ્યા મોટી રહે છે, પણ પગભાંગેલા જોવાં મળતાં નથી. પતંગનાં દોરા કારણભૂત હશે ?

બ્રાહ્મણી મેનાની કાંઈ ખબર નથી પડતી. અમુક વખતે આવે, પછી ગુમ. એક દિવસ સાતેક બ્રાહ્મણી મેના આવી. તેમાંની વચ્ચેની એક, ડોક ઊંચી કરી, ચોટલી ઊંચી કરી, ગળાનાં પીંછા ફૂલાવીને ગાવા લાગી. પછી એકદમ ખ્યાલ આવ્યો એટલે આજુબાજુ જોયું, પણ ગાંઠિયા ખતમ !

કાળો કોશી સહકુટુંબ આવે છે, નર-માદા અને એક બચ્ચું. અમે વાંચેલું કે કાળો કોશી તો બહુ જ હિંમતવાળું પક્ષી છે, પણ આ કોશી તો ફોશી નીકળ્યો ! કાબરો પણ તેને ભગાડે છે. જો કે ઊડવામાં ચાલાક છે. ‘ડાઈવ’ મારી વચ્ચેથી એકાદ ગાંઠિયો લઈ લે છે. મોટાં લેલાં (Large Grey Babbler) બેની સંખ્યામાં આવે છે. બાકીની પાંચ બહેનો ક્યાં ગઈ હશે ? ! આવતાંની સાથે એટલો અવાજ કરે કે, ન પૂછોને વાત ! કાબર, કાળા કોશી અને કોયલને રીતસર ભગાડે છે.

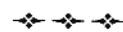
એક વાર બે જંગલી કાગડા આવ્યા. એ આવે એટલે પાર વિનાનો કકળાટ શરૂ થઈ જાય ! પહેલાં તો થયું, ભલે ને આવે, વધારે ગાંઠિયા નીરી દેવાના ! પણ પછી રોજ આવવા લાગ્યા, એટલે જ્યાં સુધી તેમણે આવવાનું બંધ ન કર્યું, ત્યાં સુધી ગાંઠિયાનો ‘પ્રોગ્રામ’ બંધ રાખ્યો.

બુલબુલની જોડ સૌથી વધુ કમનસીબ, કમઅક્કલ અને શરમાળ લાગી ! એક તો, સૌથી છેલ્લે આવે અને પછી માંડ વચ્ચે જગ્યા કરીને એક-બે ગાંઠિયા ખાવાનો ‘ચાન્સ’ મળે ત્યાં ગાવાનું શરૂ કરે ! બીજાં પક્ષીઓ વંડી પર નાખેલા ગાંઠિયા ખાતી વખતે પંજા પર જ રહે છે, જ્યારે કોયલ (નર-માદા બંને) કોણી પણ ટેકવે છે. ઝાડ પર પણ પગ ખૂબ જ વાળેલા રાખીને બેસે છે.

(ઓક્ટો. - ‘૯૯નો પત્ર)

મુકુલ શુક્લ - મૃદુલા શુક્લ

‘ટેક્સ’ , સાગવાડી, કાળિયાબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨



## સુરતમાં જલમુરઘો

ગયા વર્ષે જૂન મહિનામાં, દક્ષિણ ગુ.યુનિના પટાંગણમાં હું પક્ષીનિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. યુનિ.ના પાછળના ભાગમાં પુષ્કળ ચિયાવાળો વિસ્તાર છે. ત્યાંથી પસાર થતાં મેં 'ટોક...ટોક...થમ્મ...થમ્મ...' અવાજ સાંભળ્યો અને હું રોમાંચિત થઈ ઊઠ્યો !

હું આ અવાજથી પરિચિત હતો. આ અગાઉ બે વર્ષ પહેલાં મારા ઘરની સામે જ નાની તલાવડીમાં મેં જલમુરઘાને (Watercock / Kora, *Gallierer cinerea*) નિરાંતે જોયો તથા સાંભળ્યો હતો. હું ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો અને જોયું તો ખુલ્લા પ્લોટમાં જલમુરઘો ચરતો હતો. સવારે સાત વાગ્યાનો સમય હતો. વીસ મિનિટ સુધી મેં તેને જોયો. પછી તો લગભગ એક મહિના સુધી અનેક વખત હું એકલો અથવા અન્ય પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને લઈને ત્યાં ગયો. એક જ વાર મને બે પક્ષી જોવા મળ્યાં, નર અને માદા. મોટે ભાગે એક જ પક્ષી દેખાતું. એક વાર તેને ઊડતો પણ જોયો. જલમુરઘો અને જલમુરઘી (Indian Moorhen) માં નવા પક્ષીમિત્રો ભૂલ કરી બેસે તે શક્ય છે, પણ એક વાર આ પક્ષીનું કદ, ચાંચ ઉપરની વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી લાલ માંસપેશી, લાલ પગ અને ડબ્બો વાગતો હોય તેવા તેના અવાજનો પરિચય થાય પછી ભૂલ-થાપ ન થાય.

## શ્યામશિર ટપૂસિયાની મોટી સંખ્યા

૫-૧૨-૯૯ના રોજ દ.ગુ.યુનિ. કેમ્પસમાં સવારે શ્યામશિર ટપૂસિયા (Blackheaded Munia) નું ૫૦ થી ૬૦નું ટોળું જોયું. આટલી મોટી સંખ્યામાં આ પક્ષી મેં પહેલી વાર જોયાં. આ પછી ડુમસ રોડ ઉપર ૨૬-૧-૨૦૦૦ના રોજ આશરે ૨૦૦ની સંખ્યામાં શ્યામશિર ટપૂસિયા જોયાં. ૪-૧૨-૯૯ના રોજ મારા મોટાભાઈ અનિલ ભટ્ટ, સુરતથી ૧૫ કિ.મી. દૂર કરમલા ગામ ગયા, ત્યારે તેમણે ત્રણ સફેદ ઢોંક (White Stork) જોયાં. સુરતની આસપાસ આ પક્ષી તેમણે પહેલી વાર જોયાં હતાં.

## માછલીની જાળમાં પક્ષી

૩૦-૧-૨૦૦૦ના રોજ નળસરોવરની મુલાકાત લીધી. માછલી પકડવા માટે મુકાયેલી જાળમાં પક્ષીઓ પણ ફસાય છે, તે અમે જોયું. એક મરેલી નાની ડૂબકી જાળમાં ફસાયેલી હતી. મારા મિત્ર રાજદીપ પટેલને બીજી એક નાની ડૂબકી ફસાયેલી મળી આવી, જે અમે તરત કાઢી લીધી.



રોહિત વ્યાસ

(આ વર્ષે નળસરોવરમાં પક્ષીગણતરી વખતે અમે પણ બે પક્ષી જાળમાં ફસાયેલાં જોયાં. એક નાની ડૂબકી મરી ગયેલી હતી, જ્યારે ભગતડાને મારા સાથી શ્રી કૌશિક કિશ્ચિયને ખૂબ જ કુશળતાથી દાંત વડે જાળ કાપીને છોડાવ્યું. શ્રી રોહિત વ્યાસે તેની તસવીર લીધી હતી. - સં.)

મુકેશ ભટ્ટ,

સૂચકિરણ એપાર્ટ., ઘોડ ઘોડ રોડ, સુરત - ૩૯૫૦૦૧



## ગીધ, ઉલ્કા અને રાજલાલ

મે મહિનામાં આવેલા વાવાઝોડામાં ગીધને બે રીતે સહન કરવું પડ્યું. એક તો પવનને કારણે ઝાડ પડી ગયાં અને બીજું જે જાનવર મરી ગયાં તેના પર જંતુનાશક દવાનો છંટકાવ થયો. દવાવાળાં આ શબ પર ગીધ ખાવા આવતાં. ગીધ પણ આવાં મડદાંની આસપાસ મરેલાં જોવા મળ્યાં. (ક્યા સ્થળે? પ્રાણીઓનાં મૃત શરીરની તથા મરેલાં ગીધની અંદાજિત સંખ્યા? - સં)

તા. ૧૫થી ૧૭-૧૧-૯૯, ઉલ્કા-વર્ષા જોવા, રાત્રિના આકાશ-દર્શન માટે અલગ અલગ જગ્યાએ જતા. તા. ૧૫-૧૧ના રોજ ભુજથી ૧૦ કિ.મી. પશ્ચિમે વાલા ખવાસ તળાવ પાસે ગયા હતા. ઉલ્કા વર્ષા તો ન થઈ, પણ રાત્રિની નીરવ શાંતિમાં તળાવમાંનાં પાણીનાં પક્ષીઓના જે અવાજ સાંભળ્યા તેનાથી ખૂબ આનંદ થયો. અદ્ભુત અનુભવ હતો.

તા. ૧૭-૧૦-૯૯ના રોજ શ્રી નવીન બાપટ સાથે મોસુણા રખાલ ગયો હતો. ત્યાં જડેશ્વર મહાદેવની આજુબાજુ ૧.૫ કિ.મી.ના વિસ્તારમાં ફર્યા. આ વિસ્તારમાં અમે આશરે ૪૮ રાજલાલ (Small Minivet) નોંધ્યાં. નર અને માદાની સંખ્યા લગભગ સરખી હતી. અહીં આવેલાં વૃક્ષોમાં બોરડી, કંઢો, ગોરડ, ઈંગોરિયો, દેશી બાવળ, લાપડો, પારસ વગેરે મુખ્ય હતાં. તેમાંથી તેમને રહેઠાણ અને ખોરાકની અનુકૂળતા મળી રહેતી હશે. મા. શ્રી હિંમતસિંહજીએ જણાવ્યું કે, આટલી મોટી સંખ્યામાં રાજલાલની હાજરી અસામાન્ય ગણાય.

અન્ય વિશિષ્ટ નિરીક્ષણમાં એક કાબરો રાજલાલ (Whitebellied Minivet) તથા એક કુલૂકંઠ (The Cuckoo, *Cuculus canorus*) જોયાં.

## કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તારીખ	સ્થળ	પક્ષી
૧-૧૧-૯૯	ખારી નદી	નીલ કસ્તુરો (Blue Rock Thrush)
	"	કચ્છી પીદો (Brown Rock Chat)
૧૯-૧૨-૯૯	ભદ્રેશ્વર પાસે (દરિયા કિનારે)	રાજગીધ (King Vulture) મોટી બાટણ (Grey Plover)
૨૬-૧૨-૯૯	સિલાય ડેમ પાસે	સાંસાગર (Bonelli's Eagle)
	ભીમસર તળાવ (તા. નખત્રાણા)	પેણ (Pelican) - 350
૧૦-૧-૨૦૦૦	છારી ઢંઢ	પેણ - ૩૦૦૦ મોટાં હંજ - ૨૫૦૦ નાનાં હંજ - ૩૦૦૦ જલ મુરઘો (Water Cock) - 6 નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover) - 10 +

ગુજરાતમાં સ્પોટબીલ પેણ (Spotbill Pelican) ક્યાં દેખાય છે તે જણાવશો. ૧૯૯૧ થી ૧૯૯૬ સુધીના બધા જ 'રિપોર્ટ'માં તેની હાજરી નોંધાઈ છે. અન્ય પક્ષી-મિત્રો પણ આ અંગે માહિતી આપે તેવી વિનંતી છે.

અશ્વિન પોમલ

વોકળા ઓક, ભુજ-૩૭૦૦૦૧



## શિકારનો નવતર કિમિયો

તાજેતરમાં ડાંગના જંગલ વિસ્તારોની મુલાકાત દરમિયાન ત્યાંના આદિવાસીઓ દ્વારા પક્ષીઓને પકડવાના એક અનોખા ઉપાયની જાણકારી



મળી. આ પદ્ધતિમાં તેઓ જાડા વાંસના ('કાટસ વાંસ') બનેલા પવાલી જેવા વાસણમાં મહુડા અને અન્ય કેટલીક વનસ્પતિઓના રસનું ચીકણું મિશ્રણ ભરી જંગલમાં નીકળી પડે. આ પ્રવાહીનાં ૧૨થી ૧૫ ઈંચ લાંબી ૧૦-૧૨ વાંસની સળીઓ રાખે. પક્ષીઓ જે વૃક્ષોનો વધુ ઉપયોગ કરતાં હોય તેવાં વૃક્ષો શોધી, તેની ટોચ ઉપર આ ચીકણા પ્રવાહીમાં ઝબોળેલી સળીઓ આડી બાંધી દઈ, આસપાસની ઝાડીમાં છુપાઈ જાય. પક્ષીઓ ઊડતાં ઊડતાં આવી, આ સળી પર એકવાર ભેસે તો તેની સાથે ચોંટી જાય અને ઊડી શકે નહીં. આદિવાસી ઝાડ પર ચઢી પક્ષીને પકડી લે.

આ પ્રજાના કેટલાક આગવા સિધ્ધાંતો પણ છે. તેઓ કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), પોપટ, બગલા (Egrets) વગેરે પક્ષીઓ જો પકડાય તો તેમને છોડી મૂકે છે. હરિયલ (Green Pigeon) તથા કબૂતર તેમનો પ્રિય ખોરાક છે. તેઓ પોતાના ખાવા માટે જ પક્ષીનો શિકાર કરે છે, ભાગ્યે જ વેચાણ કરે છે.

સિતાંશુ શાહ, વડોદરા



## ગીરમાં ઇન્દ્રરાજ (Malabar Whistling Thrush)

૧૯૯૮ના એપ્રિલમાં ગીરમાં સતત એક અઠવાડિયા સુધી



રોહિત વ્યાસ

ઈન્દ્રરાજને જોવાનો મોકો મળ્યો. સામાન્ય રીતે સવારના સાત વાગ્યાની આસપાસ તે દેખાતો હતો. જમીન ઉપરથી છાણમાંથી, વૃક્ષની છાલમાંથી ભેખડોમાંથી અને પાણીના નાના ખાડા પાસેથી તે જીવાત ખાતો હતો. શરમાળ જરા પણ નહીં અને બેઠા હોઈએ ત્યાં સાતેક ફૂટ નજીક આવી જતો.

રોહિત વ્યાસ

૧૮૦, અજીત સોસાયટી, ઊર્મી સોસાયટી પાસે, અલકાપુરી, વડોદરા ૩૯૦૦૨૦.



## ભગવી સુરખાબની મોટી સંખ્યા

૧૬-૧-૨૦૦૦ના રોજ કુંભારવાડા, I. P. C. L. ના કારખાના પાસે ૬૦૦ નાનાં હંજ તથા ૧૦૦ મોટાં હંજ જોવા મળ્યાં આ ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં વિવિધ બતકો તથા કાદવ ખૂંદનારાં (Waders) પક્ષીઓ હતાં.

બોર તળાવમાં હમણાં ૨૫૦ થી ૩૦૦ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) જોવા મળે છે.

ભાવનગર ખાતે રૂવાપરી માતાના મંદિર પાસે પારસીનો ભિસ્તો આવેલો છે. આ જગ્યાએ ભરતીનું પાણી તથા ગટરનું પાણી ભેગું થતાં જળખાવિત ક્ષેત્ર બન્યું છે. આ જગ્યાએ ૨૧-૧-૨૦૦૦ના રોજ અમે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck) જોઈ. શ્રી લાલસિંહભાઈના 'પાણીના સંગાથી' માં જણાવ્યા પ્રમાણે, 'મોટાં ટોળાં કે સમૂહને બદલે નાની ટોળી કે છૂટક જોડી વધારે જોવા મળે,' એ વિધાનથી આ વિપરીત હતું. આ ઉપરાંત સેંકડોની સંખ્યામાં અન્ય બતકો, કુંજ, કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ વગેરે

આ જગ્યાએ હતાં.

## રોજર ક્લાર્ક અને ગજપાઉ

રિસે.'૯૯માં શ્રી રોજર ક્લાર્ક, કે જેઓ પટ્ટાઈના (Harrier) વિષયમાં નિષ્ણાત ગણાય છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે, તેઓ ભાવનગર શ્રી શિવભદ્રસિંહજીને મળવા આવ્યા હતા. અમે તેમને કુંભારવાડાના જળખાવિત ક્ષેત્રમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે લઈ ગયા. હજારોની સંખ્યામાં નાનાં તથા મોટાં હંજ જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે, ગજપાઉ (Blackwinged Stilt) ને જોઈને તેમને ખૂબ આનંદ થયો. તેઓના કહેવા મુજબ 'બ્રિટન' માં હવે તેની માત્ર બે-ચાર જોડી જ બચી છે !

## ગીરમાં પાણીની ભીડ

રિસે. માં જ એક અઠવાડિયું સાસણ જવાનું થયું. આ વખતે ગીરમાં વરસાદ ખૂબ ઓછો છે એટલે ઘાસ પણ ઓછું છે અને જીવાત પણ. કદાચ એટલે જ સામાન્ય રીતે અધિક જોવા મળતાં માખીમાર (Flycatcher) જાતિનાં પક્ષીઓની સંખ્યા ઓછી લાગી. કમલેશ્વર અને શિંગવડો કેમમાં પાણી ઓછું હોવાથી હિરણ અને શિંગવડી નદીનો પ્રવાહ પણ ઓછો છે. પાણીનાં પક્ષીઓ ઘણાં હતાં. અધેરિયા શિબિરસ્થળ પર દરિયાઈ બગલા (Reef Heron), કાણી બગલી (Pond Heron) તથા મોટા બગલા (Large Egret) મોટી સંખ્યામાં હતાં. આકાશમાંથી પસાર થતાં સેંકડો મોટા કાજિયા (Large Cormorant) નાં ટોળાં જોયાં.

જામવાળા શિબિરમાં ગયો ત્યારે તે બાજુ પણ પાણીનાં પક્ષીઓ ઘણાં હતાં. આ ઉપરાંત આ બાજુ ઘણા ચકવા (Stone Curlew)ને બોલતાં સાંભળ્યા. તેમની પ્રજનન ઋતુ 'Birds of Saurashtra' પ્રમાણે માર્ચથી ઓક્ટો. છે. પ્રજનન ઋતુ સિવાય પણ આ પક્ષી આટલું વાચાળ હોઈ શકે ? કે, અનિયમિત ચોમાસાને લીધે પ્રજનન ઋતુમાં પણ અનિયમિતતા આવી હોય ?

## હવે દેશી કાગડાનો વારો !

છેલ્લાં દોઢેક વર્ષથી દેશી કાગડાની સંખ્યા ખૂબ જ ઘટી ગઈ હોય તેમ મને શંકા જાય છે. મેં શ્રી શિવભદ્રસિંહજીનું પણ આ વિષે ધ્યાન દોર્યું હતું. પાંચ-સાત વર્ષ પૂર્વે શ્રાધ્ધને સમયે અગાશીમાં વાસ નાખવા જતા, ત્યારે 'કાગ-વાસ' એમ બે વખત બોલીએ ત્યાં કાગડા ભેગા થવા માંડતા. શિયાળાની ચાંદની રાત્રે, રાતવાસામાં વિક્ષેપ પડતો હોય કે ગમે તે કારણે, મારા ઘરમાં સૂતાં સૂતાં મેં કાગડાને બોલતાં સાંભળ્યા છે. બિલાડી કે નોળિયો દેખાતાં ચેતવણીનો સૂર આપતા કાગડાની જગ્યા હવે લેલાંએ સંભાળી છે. આમ આપણા દેશી કાગડા, જે ચકલી જેટલું સામાન્ય પક્ષી ગણાય, તેની સંખ્યા ભાવનગરમાં તો મારા નિરીક્ષણ પ્રમાણે ઘટી છે અને તેની સંખ્યાની પણ અંદાજિત ગણતરી થવી જોઈએ તેમ લાગે છે.

મારા આ નિરીક્ષણને સબળ ટેકો આપે એવા એક સમાચાર ૨૯ જાન્યુ. ૨૦૦૦ના 'ગુજરાત સમાચાર'માં (ભાવનગર આવૃત્તિ) પ્રસિધ્ધ થયા છે. તે અનુસાર, ભાવનગરની પારસી કોમે તેમની પ્રણાલિ મુજબ મૃતદેહને કૂવામાં મુકવાની પ્રથાને, કાગડા અને ગીધના અભાવે તિલાંજલી આપી છે. તેઓ હવે મૃતદેહને દફનાવે છે. તાજેતરમાં ભાવનગરના પ્રસિધ્ધ દાંતના ડાક્ટર શિનોરે તેમનાં માતૃશ્રીનું અવસાન થતાં, પારસીઓની પ્રણાલિ મુજબ અંતિમસંસ્કાર થાય તે માટે, તેમના મૃતદેહને મુંબઈ લઈ ગયા હતા. માત્ર ભાવનગરમાં જ કાગડા ઓછા દેખાય છે, કે સમગ્ર ગુજરાતમાં આ પરિસ્થિતિ છે ? આ મુદ્દે 'વિહંગ'ના વાચકોનો પ્રતિભાવ જાણવા હું ઉત્સુક છું.

નવનીતભાઈ ભટ્ટ

૨૪, બેંક સોસાયટી, સુભાષનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧





## શકરાનું સ્નાન !

૧૬-૬-૯૯ની બપોરે એક શકરાએ આવીને મારા બગીચામાં રાખેલા, પાણી ભરેલા માટીના વાસણમાંથી પાણી પીધું. ત્યાર પછી, પાંખ પહોળી કરીને ચાર-પાંચ વાર સ્નાન કર્યું, છબછબિયાં કર્યાં અને ખૂબ મસ્તીમાં આવી ગયો. પછી જાણે કે કોઈની બીક નથી તેમ નજીકના વૃક્ષ પર જઈને ૨૫ મિનિટ બેઠો. આવું દ્રશ્ય મેં આટલું નજીકથી (માંડ ૧૫ ફૂટ) પહેલી વાર જોયું.

**વિપીનભાઈ વૈદ્ય**

૧૯/એ, કૃષ્ણનગર (ઉત્તર), ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧



## જેતપુર, પાંચપીપળાની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

➤ ઢોર બગલાના નરને ૧૦-૪-૯૯ના રોજ સંપૂર્ણ કેસરી ઝાંચ સાથે જોયો. જેતપુરમાં અઢી મહિના બાદ ૨૬-૬ના રોજ વરસાદ આવ્યો. ૧૦-૧૦ પછી આ કેસરી ઝાંચ સાવ ઓછી થઈ ગઈ હતી. (નર-માદા સરખા જ હોય છે. - લા.)

➤ ચકવાનો એક મૃતદેહ ૨૮-૭-૯૯ના રોજ રસ્તા ઉપર જોવા મળ્યો. બળતણ માટે ગાંડો બાવળ કપાઈ જતાં ચકવાની આખી વસાહત વિંખાઈ ગઈ છે. આ વિસ્તારમાં રસ્તાની બાજુમાં આ પક્ષીની આશરે ૩૦-૩૨, જોડીઓ જોવા મળતી હતી.

➤ ૨૩-૯-૯૯ ના બપોરે સરધારપુર રોડ પર વીજળીના તાર પર ચાતક બેઠેલો જોયો. વળતી સફર હશે ?

➤ ઓગસ્ટ, સપ્ટે. દરમિયાન આ વિસ્તારમાં કાળા કોશી ઘણા જોવા મળ્યા.

➤ ૧૯-૧૦-૯૯ના રોજ આ વર્ષે, પ્રથમ વાર થરથરાની માદા જોવા મળી.

➤ ૧-૧૧-૯૯ના રોજ સૌ પ્રથમ કુંજ (Common Crane) જેતપુર પાસે આકાશમાં ઊડતી જોવા મળી.

**કલ્પેશ રાવળ**

સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, પાંચપીપળા, તા. જેતપુર-૩૬૦૩૭૦



## 'પીલ ગાર્ડન'માં પીળીચાંચ ઢોંકની માળા-વસાહત

ભાવનગરમાં શહેરની વચ્ચે, ગીચ વસ્તીવાળા વિસ્તારમાં, એસ.ટી. બસ સ્ટેન્ડથી લગભગ અડધો કિ.મી. પૂર્વ તરફ 'પીલ ગાર્ડન' નામનો બગીચો છે. લગભગ ૨૦૦ મી. X ૩૪૦ મી.નો વિસ્તાર ધરાવતા આ બગીચામાં ૩૦ જુદી જુદી જાતનાં ૪૦૦ થી વધુ વૃક્ષો છે, એટલે કે, નાનું વન ઊભું થઈ ગયું છે. બગીચાની સરહદ પર આવેલાં પંદરેક જેટલાં વૃક્ષો પર પીળીચાંચ ઢોંક(Painted Stork) ના માળા જોવા મળે છે.

ભાવનગરની આ માળા-વસાહત આશરે ૮૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે. વરસાદના પ્રમાણના આધારે ૫૦થી ૨૫૦ જેટલા માળા જોવા મળે છે. માળાદીઠ બેથી ચાર બચ્ચાં હોય છે. માળા મુખ્યત્વે ૧૫ મી.થી ઊંચા એવાં ખીજડા, લીમડા, આમલી તથા પલ્લુફાર્મનાં વૃક્ષો પર જોવા મળે છે. માળાની સામગ્રી આ વૃક્ષ-સમૂહમાંથી જ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

કુલ માળાની સંખ્યાના આશરે ૮૦% માળા બગીચાની અંદર હોય છે, જે ભાગ રહેણાંક વિસ્તારથી થોડો દૂર છે. આસપાસ વસતા લોકોને આ વસાહતથી કોઈ પરેશાની થતી નથી. માળામાંથી નીચે પડી જતાં બચ્ચાંને લોકો સુરક્ષિત જંગ્યાએ પહોંચાડે છે અને કૂતરાંથી બચાવે છે. વળી, મહાનગરપાલિકા પણ આ વિસ્તારમાં વધુ વૃક્ષો વાવી રહી છે, જેથી ભવિષ્યમાં

પણ અહીં વૃક્ષોની અછત થવાની સંભાવના નથી.

દર વર્ષે બે-ત્રણ પુખ્ત પક્ષીઓ અને ઘણાં અપુખ્ત પક્ષીઓનું બગીચાની આસપાસ આવેલા વીજળીના તારથી 'કરંટ' લાગતાં મૃત્યુ થાય છે, જે એક ભયસ્થાન ગણી શકાય. બચ્ચાં માળામાંથી નીચે પડી જતાં પણ મૃત્યુ પામે છે. જો પડી ગયા પછી જીવતાં રહે તો દેશી કૂતરાંનો ભોગ બની શકે છે.

આ બગીચામાં બે મોટાં પૂન (કમળ કાકડી, *Sterculia foetida*) વૃક્ષો ઉપર અંદાજે ૩૦૦ જેટલી વડવાગોળની (Indian Fruit Bat) વસાહત છે, જે અનેક વર્ષો જૂની છે. પીળીચાંચ ઢોંક આ વૃક્ષો પર બેસે છે, પણ માળા કરતા નથી.

આટલાં વર્ષોમાં પહેલીવાર, પીળીચાંચ ઢોંકની આ માળા-વસાહતને ખલેલ પહોંચાડવાની કોશિશ થઈ. આ વર્ષે, પીળીચાંચ ઢોંકની આઠ જોડીએ, 'પીલ ગાર્ડન'ની પૂર્વ સરહદે ત્રણ વૃક્ષો પર, સપ્ટેમ્બરના બીજા અઠવાડિયામાં માળા બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી. અહીંથી ૫૦મી. દૂર રસ્તાની સામેની બાજુએ આવેલી હોટેલના માલિક દ્વારા આ ત્રણમાંના એક લીમડાના વૃક્ષ પર, ઓકટોબરના પહેલા અઠવાડિયામાં ચાડિયો ઊભો કરી દેવામાં આવ્યો. આ ચાડિયાની જગ્યા એવી હતી કે નીચે રસ્તા પરથી પસાર થતા નાગરિકોને તે સહેલાઈથી દેખાય નહીં, પણ અમારા એક



ઈન્દ્ર ગઢવી

પક્ષીપ્રેમી મિત્ર શ્રેણીક શાહનું ધ્યાન જતાં તેમણે મને જાણ કરી. બીજે દિવસે (૧૯-૧૦-૯૯) અમે આ ચાડિયાની તસવીર લઈ નાયબ વન સંરક્ષક શ્રી પાલેજીયાને મળ્યા. તેઓએ બીજે જ દિવસે તાત્કાલિક પગલાં લઈ ચાડિયો ઉતારાવી લીધો.

પાછળથી તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે, ઝાડની નીચે હોટેલનું 'કાર પાર્કિંગ' છે અને દુર્ગંધને લીધે તથા ચરક પડવાને લીધે ગ્રાહકોને મુશ્કેલી પડે છે. નવાઈની વાત એ છે કે, આ હોટેલ છેલ્લા દસ વર્ષથી છે, પણ હજી સુધી આવું ક્યારેય કર્યું નથી. હોટેલના માલિકોને સમજાવતાં હાલ પૂરતા તેઓ સહમત થયા છે.

કદાચ બે અઠવાડિયા સુધી ચાડિયો રહેવાને લીધે, પક્ષીની આઠેય જોડી જગ્યા છોડીને જતી રહી. આમ, આ વર્ષે 'પીલ ગાર્ડન'ની આ પક્ષી વસાહત સંપૂર્ણ નિષ્ફળ ગઈ.

**ઈન્દ્ર ગઢવી**

પ્રાધ્યાપક, પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ, સર પી.વી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર-૧



## ચતુર કાગડો !

૧૯૯૮ના શિયાળામાં હું દસાડાના બંગલા પર વરંડામાં બેઠો હતો, ત્યાં એક કાગડો ચાંચમાં મરેલો ઊંદર લઈને આવતો જોયો. તે તેની આ બહુમૂલ્ય વસ્તુ સંતાડવા જગ્યા શોધતો હોય તેવું લાગ્યું. ઝડપથી તેણે ઈંટ-પથ્થરના ઢગલામાં એક જગ્યા શોધી શિકારને સંતાડી દીધો. પછી તેણે વધુ આશ્ચર્યજનક કર્યું ! એક





હલકો, 'ટાઈલ' નો ટુકડો શોધી કાઢ્યો અને તિરાડ પર મૂકી જગ્યાને ઢાંકી દીધી. એ વખતે સવારના દસ વાગ્યા હતા. કાગડાની છાતી પર ડાઘો હતો તેથી તે તરત ઓળખાઈ જાય તેમ હતો.

એ દિવસે સાંજે પાંચ વાગે હું મારી શંકાશીલ ભત્રીજી ફોજિયાને આ વાત મનાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યાં જ એ કાગડો આવ્યો અને તેણે સંતાડેલા શિકારવાળી જગ્યાએ ગયો. એક જ ઝટકે તેણે 'ટાઈલ' નો ટુકડો ચાંચથી ખસેડી નાખ્યો અને તેના અમૂલ્ય શિકારને લઈ આકાશમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

અનવરખાન બાબી

'ફોજિયા' ૨, ધ્રુવનગર, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧



## શિકારની એક વધુ રીત

ચારેક વર્ષ પહેલાં ડિસેમ્બર મહિનામાં, ધોળકા પાસે ઊંટવાળી માતાનું મંદિર છે, ત્યાં બપોરે, વગડામાં હું ફરતો હતો. નિર્જન જગ્યા હતી. તેવામાં ચારેક માણસો ધોળકા લઈને મારી સામે આવતા નજરે ચડ્યા. મને ફાળ પડી, થયું કે મારી પાસે કોઈ ખરાબ હેતુથી તો નહીં આવતા હોય ને! નજીક આવ્યા ત્યારે તેમને ઓળખી લીધા. ધોળકામાં મજૂરી કરીને તેઓ ગુજરાન ચલાવતા હતા.

“કેમ બાપુ, આ વેળાએ તમે અહીંયાં?” એ લોકોએ મને પૂછ્યું. મેં તેમને મારા શોખની વાત કરી. મારા હાથમાં કેમેરા અને દૂરબીન જોઈને સમજી ગયા અને કહેવા લાગ્યા, “ચકલાં જોવા અને ફોટા પાડવા આવ્યા છો, કેમ?” મેં વળતો સવાલ કર્યો, “તમે અત્યારે હાથમાં ધોળકા લઈને ક્યાં ફરવા નીકળ્યા છો?” “અમે રમવા આવ્યા છીએ” તેમનો જવાબ હતો. મેં પૂછ્યું, “તમે કેવી રીતે રમો છો?”

એ લોકોએ મને એમની રમવાની રીત બતાવી. “અમે ચાર જણા ઝાંખરા અથવા બાવળિયાના છોડ ફરતે ધોળકા લઈને ગોઠવાઈ જઈએ. પછી છોડ હલાવીએ એટલે તેતર, લાવરી કે સસલું, ચમકીને બહાર નીકળે. જેવું નીકળે કે અમે તેને ફટકો મારીએ.”

જતાં જતાં એ લોકોએ મને તેમની થેલી બતાવી. તેમાં કેટલાંક મરેલાં તેતર હતાં.

## કાંકરિયા 'ઝૂ'માં ગુલાબી પેણનું સફળતાપૂર્વક પ્રજનન

અમદાવાદનું 'કમલા નહેરૂ પ્રાણી સંગ્રહાલય' ત્રણેક વર્ષથી ગુલાબી પેણનું (Rosy Pelican) સફળ પ્રજનન તથા ઉછેર કરી રહ્યું છે.

એક મુલાકાતમાં આ માહિતી આપતા 'ઝૂ'ના નિયામક શ્રી આર.કે.શાહુએ એવો દાવો કર્યો હતો કે, સમગ્ર ભારતમાં માત્ર અમદાવાદ-સ્થિત આ પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં જ આ પ્રયોગ સફળ થયા છે.

૧૯૯૭થી અત્યાર સુધીમાં કુલ ૯ ગુલાબી પેણનો જન્મ અને ઉછેર આ 'ઝૂ'માં થઈ ગયો. તેઓના જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૯૭માં ૪, ૧૯૯૮માં ૩ અને ૧૯૯૯માં ૨ પક્ષીઓ સફળતાપૂર્વક જન્મી, ઊછરી ગયાં છે.

દિલ્હાસ જાફરી

૨, પાર્કવેલી ફ્લેટ્સ, ટાગોર હોલ પાછળ, જાફરી ટાવર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬



## મગફળી અને ચાસ

ભાણવડ અને જામજોધપુર વિસ્તારોમાં જુલાઈથી નવે. સુધી, જ્યારે મગફળીનો પાક ઊભો હતો, ત્યારે મોટી સંખ્યામાં ચાસ (Indian Roller) જોવા મળ્યાં. છોડમાંથી ઈયળ વગેરે જીવાત પકડી ખોરાક મેળવતાં હતાં. મગફળી વીણાઈ ગયાં પછી ચાસની સંખ્યા ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ અને તેનું સ્થાન મટિયા લટોરા (Rufousbacked Shrike) અને પચનક લટોરાએ

(Baybacked Shrike) લીધું. જમીનમાંથી જીવડાં પકડતાં તેઓ જોવા મળ્યાં. જાન્યુ. ૨૦૦૦થી ચાસ ફરી પાછા જોવા મળે છે.

લટોરાઓની સાથે કાળા કોશી પણ આવાં ખાલી ખેતરોમાંથી જીવડાં પકડતાં જોવા મળે છે.

## બરડામાં કેસૂડા

બરડામાં કેસૂડા પૂરબહારમાં ખીલ્યા છે. બરડાએ જાણે કેસરીભાતવાળું ઓઢણું ઓઢયું હોય તેવું લાગે છે! શક્કરખોરા (Purple Sunbird), શોબિગી (Iora), શ્વેતનયના (White Eye), બુલબુલ, કોયલ વગેરે પક્ષીઓ આ લૂમખે-ઝૂમખે ખિલેલાં કેસૂડાનાં ફૂલમાંથી રસ ચૂસવા આવે છે. આશાપુરા અને આભાપરાની ટેકરીઓ ઉપર ઊડતાં જોવા મળતા બે-ચાર ગીધ હવે જોવામાં આવતાં નથી.

ટિલોર (Houbara Bustard), પોરબંદરમાં જે જગ્યાએ નિયમિત આવે છે, ત્યાં આ વર્ષે જોવા મળ્યા નથી. કદાચ ગેરકાયદેસર ચાલતી ખાણોથી વિક્ષેપ પામ્યા હશે.

## દૂધરાજની ડૂબકી !

તા. ૩૦-૧-૨૦૦૦ના રોજ ગિરનારની દક્ષિણે, જંગલમાં 'મથુરા' ના નામે ઓળખાતી જગ્યા છે, ત્યાં ગયા. મંદિરના કૂવામાંથી નદીમાં થોડું પાણી છોડવામાં આવે છે. આ જગ્યાએ મોટી સંખ્યામાં દિવાળી ઘોડા, ત્રણેય કલકલિયા, ખેરખટ્ટા, દૂધરાજ, સફેદનેણ નાચણ, અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher), ફડકફુટકી (Ashy Wren-Warbler) વગેરે જોવા મળ્યાં.

કાબરો કલકલિયો ડૂબકી મારીને માછલી પકડે અને પાણીની બહાર નીકળે કે તરત જ એક પુષ્પ નર દૂધરાજને પાણીમાં ઝંપલાવીને જીવાત પકડતા જોયો. કાબરા કલકલિયા (Pied Kingfisher) પાસેથી તે આ કળા શીખ્યો હશે તેવું અમારું માનવું થયું. (નર સફેદ હતો કે કથ્થઈ? આમ કેટલો સમય ચાલ્યું? કેટલી વાર બન્યું? દૂધરાજ પણ સીધી જ કાટખૂણે ડૂબકી મારતો હતો? તે પહેલાં પાણીની સપાટી ઉપર સ્થિર રહીને ઊડતો હતો? આ અંગે થોડું વીગતે જણાવશો? - સં.)

જયદેવ ધાધલ

દરબાર ગઢ કમ્પાઉન્ડ, જિ. જામનગર, મુ. ભાણવડ - ૩૬૦૫૧૦



## સિંગમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

નેચર ક્લબ, સુરત દ્વારા આ વર્ષે દિવાળીની રજાઓ દરમિયાન 'પૂર્ણા અભયારણ્ય' નજીક ૧૪મી વાર પ્રકૃતિ-શિક્ષણ શિબિરનું આયોજન થયું. 'કેમ્પ-ઈન્યાર્જ' તરીકે પંદરેક દિવસ હું ત્યાં રહ્યો, તે દરમિયાન અમે સારું એવું પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. આ વર્ષે અમે રાખોડી ચિલોત્રો (Common Grey Hornbill), મોટો લક્કડખોદ (Indian Great Black Woodpecker), નીલ સિરી (Velvetfronted Nuthatch), શામા (Shama), વગેરે નોંધપાત્ર પક્ષીઓ જોયાં. આ સમય દરમિયાન કરેલાં કેટલાંક રસપ્રદ અવલોકનોની વીગતો આપું છું.

## નાના કાજિયા (Little Cormorant) અને નાના બગલા (Little Egret) ની શિકારની સહચારિતા :

શિબિરમાં માનદ્ સ્વયંસેવિકા તથા ખજાનચી તરીકે સેવા આપતાં સુ.શ્રી નિર્મળાબેન ચાથોથે (જેમને ગયા વર્ષે રાષ્ટ્રપતિનું ઉત્તમ શિક્ષકનું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું.) અમને આ અવલોકનથી માહિતગાર કર્યાં.

આખા દિવસ દરમિયાન વિવિધ સમયાંતરે, નાનો કાજિયો તથા નાનો બગલો એક બીજાના સહવાસમાં તથા કંઈક અંશે સહકારથી, માછલીનો શિકાર કરતાં જણાયાં. કાજિયો પાણીમાં જઈને માછલી કિનારા તરફ વાળતો, તો બગલો કિનારાથી માછલીઓને કાજિયા તરફ ધકેલતો. ક્યારેક બંને એક

જ દિશામાં પાણીના વહેણની સામે, સાથે સાથે જતા. કાજિયો પીંછા સુકવવાં પાણીની બહાર આવીને બેસે ત્યારે બગલો પણ તેની બાજુમાં બેસતો.

## ➤ ગિરનારી કાગડાનો વિશિષ્ટ ખોરાક :

ગિરનારી કાગડા (Jungle Crow), ગિરા નદીના પ્રવાહમાં, ખડક ઉપરથી કાંઈક ખાતા જણાયા. અમે સ્થળ પર જઈને જોયું તો પૌઆ જેવી રચનાવાળા કવચ (Shell) ધરાવતા, નાની ઈયળ જેવા જીવ જોયા. કાગડા, આ કવચને ફોલીને અંદરથી જીવડાં ખાઈ જતા હતા. છે ને 'ડેલીકસી'! (આ જીવ વિષે અમને કોઈ માહિતી મળી નહીં.)

## ➤ ડાંગમાં માણેકકંઠી બુલબુલ (Rubythroated Blackheaded Yellow Bulbul, *Pycnonotus melanicterus gularis*)

૨૭ નવે. '૯૯ના રોજ એક 'ટ્રેક' દરમિયાન પક્ષીઓની એક શિકાર ટોળી (hunting party) જોઈ. ફૂલરાજ (Yellowbacked Sunbird), શોબિગી (Iora), શ્વેતનયના (White-eye), ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo), દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) વગેરેની સાથે મેં બુલબુલ જેવું પક્ષી જોયું, જેનું વર્ણન આ મુજબ હતું. આખું શરીર પીળાશ પડતું લીલું, માથું (ચાંચથી આંખને જોડતી રેખાની ઉપરનો ભાગ) કાળું, ચાંચથી શરૂ થઈને છાતી સુધીનો ગળાનો ભાગ ચળકતો લાલ હતો. ત્યાર બાદ, પુસ્તકોમાં આ અંગે જોતાં, તે પક્ષી માણેકકંઠી બુલબુલ તરીકે ઓળખાયું. મારી જાણમાં ગુજરાતમાં તેની આ પહેલાં કોઈ નોંધ નથી.

## ☐ વિજયનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ :

અમે વિજયનગરમાં, (જિ. સાબરકાંઠા) છેલ્લાં ૫ વર્ષથી રહીએ છીએ. આ અરવલ્લીનો ડુંગરાળ, વનાચ્છાદિત પ્રદેશ છે. સપાટ મેદાન તથા ડુંગરોમાં છૂટી છવાઈ ખેતી થાય છે. અહીંના જંગલ-વિસ્તારને પોળોનું જંગલ કહેવાય છે. આ સૂકા પાનખર જંગલમાં ટીમરૂ, સાદડ, સાગ, વાંસ, મહુડો, વડ, જાંબુ, કણજો વિગેરે વૃક્ષો છે. આ વિસ્તારનાં પક્ષીનિરીક્ષણનાં કેટલાંક અવલોકનો આપને મોકલું છું.

## ➤ નળિયામાં સંતાકૂકડી

વિજયનગર તાલુકા મથકમાં મોટે ભાગે મકાનનાં છાપરાં દેશી કે વિલાયતી નળિયાવાળાં હોય છે. કાગડા, દેશી નળિયાં નીચે રોટલી કે રોટલાના ટુકડા છુપાવે છે. જરૂર પડે ત્યારે તે નળિયાં ઊંચાં- નીચાં કરીને શોધે છે, પણ છુપાવેલું મળવાની શક્યતા નહિવત્ હોય છે ! ખોરાકના આ ટુકડા ક્યાંતો બીજા કાગડા ચોરી જાય છે અથવા તો મોટા ઊંદર, જેને 'કોળ' પણ કહે છે, તે ખાઈ જાય છે. કાગડાને અહીં ઉપદ્રવી ગણે છે, કારણ કે તે નળિયાં ઊંચાં-નીચાં કરે એટલે તેની ગોઠવણ ખસી જાય અને ચોમાસામાં પાણી આવે, અને બીજું, તેણે સંતાડેલી રોટલી ખાવા ઊંદર આવે અને ઊંદરને પકડવા કદાચ સાપ આવે, જે મેડી કે માંડમાં સંતાઈ રહે. એટલે કાગડો, રોટલાનો ટુકડો નળિયાં નીચે ન મૂકે તેનું લોકો ખાસ ધ્યાન રાખતા હોય છે.

## ➤ બેર્ધીંગ બ્યુટી !

તા. ૧૭-૯-૯૯ના રોજ હરણાવ નદીના પાણીના ખાબોચિયા પાસે બપોરે બેઠો હતો. બે કલાક દરમિયાન વિવિધ પક્ષીઓ પાણી પીવા તથા નહાવા આવ્યાં. આમાં નીચેનાં પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. તલિયું ટપૂસિયું (Spotted Munia), રાજી (Yellowthroated Sparrow), બુલબુલ, કાળો કોશી, સફેદપેટ કોશી (Whitebellied Drongo), કોયલ, ટપકીલી લલેડી (Spotted Babbler), રાખોડી રામચકલી (Grey Tit), કાબરી રામચકલી (Whitewinged Black Tit), શ્યામશિર પીળક (Blackheaded Oriole), ખેરખટ્ટો (Treepie), મોટો લીલો કંસારો (Large Green Barbet), હોલો (Ringed Dove), ટિલિયો હોલો (Spotted Dove), પીળકિયો (Yellow Wagtail), જાંબલી શકરખોરો (Purple Sunbird), શ્વેતનયના (White-eye), શોબિગી (Iora), મેના (Common Myna).

સફેદપેટ કોશી, ૧૧ની સંખ્યામાં (૪ પુત્ર અને ૭ અપુત્ર), નિશ્ચિત આકાર રચીને ઊડતાં હતાં. વારાફરતી પાણીમાં શરીર ઝબોળી પાછાં ઊડવા લાગતાં સાથે સાથે સરસ ગાતાં પણ ખરાં. કાશ ! આનો અર્થ આપણને સમજાય તો ?!

## ➤ પોળોમાં કાબરી રામચકલી (Whitewinged Black Tit, Whitenaped Tit, *Parus nuchalis*)

તા. ૧૭-૯-૯૯ના રોજ પોળોના જંગલમાં હરણાવ નદીના પાણીના ખાબોચિયા પાસે બેઠો હતો, ત્યાં સાટોડીના છોડ પર કરોળિયાનું એક અવ્યવસ્થિત જટિલ જાળું હતું. રાખોડી રામચકલી અને કાબરી રામચકલીનું એક ટોળું, લગભગ ૧૦-૧૨ની સંખ્યામાં નીકળેલું. એક રાખોડી રામચકલી આ જાળાને તોડી તેમાં સપડાયેલાં જીવડાં વીણીને ખાતી હતી.

તા. ૨૭-૯-૯૯ના રોજ ખેળોમાં લાખેણાનાં દેરાં (ખંડિત જૈન દેરાસરો) પાસે રાખોડી રામચકલી તથા કાબરી રામચકલી ફરીથી જોઈ. તેઓ સાગનાં બીજનાં આવરણ ફોલી, અંદરથી ઈયળ શોધીને ખાતી હતી. આ ઉપરાંત ફૂંણાં પાનમાં સંતાયેલી ઈયળ પણ શોધીને ખાતી હતી.

મયુર મિસ્ત્રી

c/o કાન્તિલાલ શાહ, દેના બેન્ક પાસે, રાજમહલ રોડ, જિ. સા.કાં, વિજયનગર-૩૮૩૪૬૦



## ☐ કચ્છમાં નાની કાંકણસારના પ્રજનનની એક વધુ જગ્યા :

### પેથાપીરની માળા-વસાહત

નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis, *Plagadis falcinellus*) એ પાણીનું એક વ્યાપક પક્ષી છે અને એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા અને મધ્ય અમેરિકા તથા અન્ય ઘણાં બધા ટાપુઓ પર જોવા મળે છે. અલી અને રિપ્લે તથા રોબર્ટ્સના (૧૯૯૧) જણાવ્યા પ્રમાણે, નાની કાંકણસાર એ આંશિક સ્થાનિક છે અને આંશિક શિયાળુ મુલાકાતી છે. આ પહેલાં ભારતીય ઉપખંડમાં, પાકિસ્તાનના સિંધ, ઉત્તર ભારતમાં અવધ તથા પૂર્વ ભારતમાં ઓરિસ્સા, આસામ અને મણીપુરમાં (અલી, ૧૯૪૫) આ પક્ષીના પ્રજનનની નોંધ થયેલી છે. આ બધી નોંધ જૂની છે તથા પ્રજનનસ્થાનની સચોટ વિગતો, પ્રજનનનું વર્ષ તથા માળાની સંખ્યા વગેરે બાબતોનો તેમાં ઉલ્લેખ નથી. પ્રજનન સિવાયની ઋતુમાં નાની કાંકણસાર 'બન્ની'માં (કચ્છ) પાણી ભરાયેલા વિસ્તારો પાસે ટોળાબંધ જોવા મળે છે. ૧૯૯૨-૯૪માં વેકરિયા ઢંઢ (ઢંઢ : વરસાદી પાણી ભરાયેલાં છીછરા પાણીના વિસ્તારો માટેનો સિંધી-કચ્છી શબ્દ), છારી ઢંઢ, શેરવો ઢંઢ, ખીરજોગ ઢંઢ, આભાડા સરોવર, મોકર સરોવર વગેરે સ્થળોએ ૫૦૦થી ૭૦૦ની સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં હતાં. ૧૯૯૨માં શ્રી જે.કે.તિવારીએ લુણા પાસે નાની કાંકણસારની માળા-વસાહતની નોંધ કરી હતી, જે ગુજરાત રાજ્યમાં આ પક્ષીના પ્રજનનની પ્રથમ નોંધ હતી. ૧૯૯૪માં ત્યાં જ ફરી એના પ્રજનનની નોંધ થઈ.

૨૮મી ઓગસ્ટ '૯૯ના રોજ કચ્છના અબડાસા તાલુકાના પેથાપીર-૩મ પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં અમે એક માળા વસાહત જોઈ, જેમાં આઠ જુદાં જુદાં પાણીનાં પક્ષીઓના માળા હતા. અગત્યની બાબત એ હતી કે, આમાં નાની કાંકણસારના પણ પાંચ માળા હતા.

નાની કાંકણસારનાં બચ્ચાં મોટાં થયેલાં હતાં અને તેમણે માળો છોડી દીધો હતો. તેઓ ખોરાકની યાચના કરતાં મા-બાપની પાછળ પાછળ ફરતાં હતાં. નાની કાંકણસારના અપુત્રનો રંગ થોડો ઝાંખો હોય છે તથા તેની ચાંચમાં બે પટા હોય છે. એક વાર એક બચ્ચું માળા પાસે આવી તેમાં બેઠું. માળા વસાહતથી બે કિ.મી. દૂર એક છીછરા પાણીના વિસ્તારમાં થોડાં પુત્ર પક્ષીઓ હતાં.



જે.કે. તિવારી

પેથાપીર માળા-વસાહતમાં નીચે પ્રમાણે પક્ષીઓના માળા તથા બચ્ચાંની સંખ્યા નોંધી.

પક્ષીની જાતિ	માળાની સંખ્યા	બચ્ચાંની સંખ્યા
ચમચો (Spoonbill)	૧૦૦	૨૨૫
ઘોળી કાંકણસાર (White Ibis)	૨૦	૩૦
ઢોર બગલો (Cattle Egret)	૨૦૦	૩૮૦
નાનો બગલો (Little Egret)	૫૦	૮૦
સર્પગ્રીવ (Darter)	૫	૮
નાના કાજિયા (Little Cormorant)	૨૦૦	૪૩૦
પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork)	૧	૧
નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis)	૫	૬

નોંધ : આ માહિતી NLBW માં પણ પ્રકાશન માટે મોકલી છે.

જે.કે. તિવારી, શાંતિલાલ વડ

જે.કે. તિવારી, સાંઘીપુરમ્, તા. અબડાસા, જિ. કચ્છ-૩૭૦૬૫૫.



## ‘પોલ’ની બખોલ

થોડા સમય પહેલાં (તારીખ ? - સં.) મેં સયાજી ગંજની પારસી અગિયારી પાસે એક કંસારા (Coppersmith) ને ઝાડ પર બેઠેલો જોયો. થોડી વાર બાદ તે એક પોલા થાંભલા પર બેઠો અને થોડો સમય ટુક-ટુકનો પાવો વગાડીને થાંભલાની અંદર જતો રહ્યો.

થાંભલાની અંદર જોવાની ઉત્સુકતા ખૂબ થઈ, પણ ‘વિહંગ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રજનન કરતાં પક્ષીઓને વિક્ષેપ ન કરવો, તે ધ્યાનમાં રાખી મેં મારી ઈચ્છા રોકી રાખી.

(આ અગાઉ ધારીના શ્રી અજીત ભટ્ટે રાખોડી રામચકલી (Grey Tit) ને આમ પોલા થાંભલામાં નિયમિત જતી હોવાનું જણાવ્યું હતું. પોલા થાંભલા પણ બખોલમાં માળા કરતાં પક્ષીઓ માટે માળાની અનુકૂળ જગ્યા પૂરી પાડી રહ્યા છે તેવું માની શકીએ ? -- સં)

કાર્તિક ઉપાધ્યાય

એ/૮, સુષ્ટિ ફલેટ્સ, સૂર્યદર્શન ટાઉનશીપ સામે, માંજલપુર, વડોદરા-૩૯૦૦૧૧.



## શાળામાં શક્કરખોરો

શાળાની ધોરણ ૮, ૯, ૧૦ની પરસાળ ઉપર લીમડાની ડાળીઓ ઝૂમે છે. ડાળીઓ ઠીક ઠીક નીચી છે. ઓચિંતું ધ્યાન ગયું કે, ત્રણેક મીટરની ઊંચાઈએ એક પાતળી ડાળી પર શક્કરખોરાનો (Purple Sunbird) માળો ઝૂલતો હતો. નર અને માદા બંને વારાફરતી બચ્ચાંઓને ખવડાવવા આવતાં

હતાં. મને નવાઈ એ લાગે છે કે, જે પરસાળમાં દરરોજ ૬૦૦ થી ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અવરજવર કરતાં હોય, ‘રિસેસ’માં ઠીક ઠીક દોડાદોડી અને ઘોંઘાટ હોય, તેવી જગ્યાએ આ માળો કેમ બંધાયો ? આવા ઘોંઘાટભર્યા વાતાવરણને પક્ષીઓ પચાવી જાય છે, કે પછી આવી જગ્યાએ અન્ય પ્રાણી કે પક્ષી તેમને રંજાડે નહીં તે ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ માળો બાંધતા હશે ? (બીજું અનુમાન બરોબર છે. - લા.)

દિનુભાઈ દવે

નિયામક, શારદામંદિર, શ્રેયસ કોલેજ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૭.



## પિત્રાઇને ઓળખીએ

થોળની અમારી વારંવાર અને નિયમિત મુલાકાતો વખતે અમે રાતાપગ (Redshank) જેવું એક પક્ષી જોયું, જેની ચાંચ થોડી લાંબી હતી અને શરીર પર વધુ સાંકડા, કાળા-ધોળા પટા હતા. તેનું કદ પણ રાતાપગ કરતાં થોડું મોટું હતું. આ પક્ષી અમારી દરેક મુલાકાત વખતે જોવા મળતું, એટલું જ નહીં, પણ ઘણી સંખ્યામાં જોવા મળતું. અમે આ પક્ષીને કાળો રાતાપગ (Spotted Redshank) તરીકે ઓળખ્યું. અમને તેની હાજરી, રાતાપગ જેટલી જ જણાઈ (‘પાણીના સંગાથી’માં - લે. શ્રી લાલસિંહ રાઓલ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘કાળો રાતાપગ, રાતાપગ કરતાં પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછો દેખાય છે’). અમને લાગે છે કે, કાળા રાતાપગની હાજરી તથા સંખ્યા વિષે લાંબા સમય સુધી બારીકાઈથી ધ્યાન રાખવામાં આવે તો તેના વિષે વધુ પ્રકાશ પાડી શકાય. આવાં બીજાં પક્ષીઓ પણ છે કે, જે કદાચ તેમના પિત્રાઈ જેટલાં જ સામાન્ય હોવા છતાં સહેલાઈથી જુદાં ન પાડી શકાતાં હોવાથી તેમના વિષેનો આપણો અંદાજ કદાચ ખોટો હોઈ શકે. આવાં પક્ષીઓને જુદાં તારવી તેમનો ઊંડાણભર્યો અભ્યાસ જરૂરી છે.

## થોળ પર શિયાળુ સાંસાગર

૨૬મી ડિસે. ૨૦૦૦ના રોજ મેં, કંદર્પ કાઠજી તથા જિગીષ મહેતાએ થોળ પાસે જ એક શિકારી પક્ષી જોયું, જેનું કદ સમડી જેટલું હતું, પણ રંગ ઝાંખો અને રાખોડી હતો. બે લાક્ષણિકતા જે અમે નોંધી, તે એક તો, પાંખના મધ્ય તથા કિનારી પાસેના ભાગ પર આવેલાં ટપકાં તથા પૂંછડીની ચોરસ પડતી ધાર. પીટરસનની ‘Birds of Britain and Europe’ નો આ પક્ષીની ઓળખ માટે ઉપયોગ કરતાં જણાવા મળ્યું કે, આ બે વિશિષ્ટતાઓ જ શિયાળુ સાંસાગર (Booted Hawk Eagle) ની ઓળખ માટે જરૂરી હતી. પક્ષી થોળ તળાવ પર ઊડતું હતું.

પ્રણવ ત્રિવેદી

૧૮, સુકોમેલ ફલેટ, રામદેવ નગર, અમદાવાદ-૧૫.



## પોરબંદરમાં પરપ્રાંતીય મહેમાન :- કાબરી કાબર

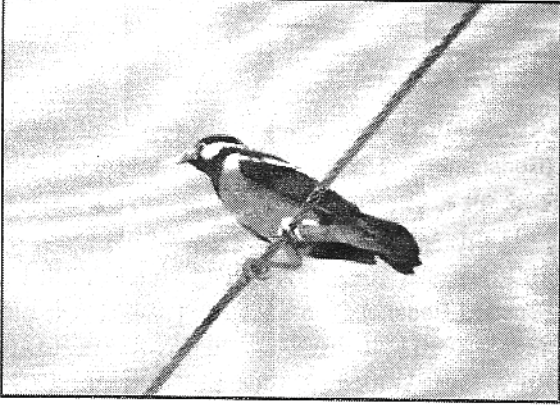
૧-૪-૯૯ના રોજ પોરબંદરથી નીકળી, જાવર, સૂકવણીવાળા વિસ્તારમાં કાદવ ખૂંદનારા (waders) પક્ષીઓનાં રંગ-રૂપની મસ્તી માણી, કુછડી ગામમાં પહોંચતાં, રસ્તામાં ચકલીના બે-ત્રણ માળા નીચે પડેલા જોયા. એક માળામાં બે ઈંડાં પણ હતાં. ઈંડાંવાળો માળો બાજુના ઝાડમાં અંદરના ભાગે મૂકી, આમ કેમ બન્યું હશે, તેમ વિચારતો આગળ ચાલ્યો. કદાચ કોઈક ઘરમાં સફાઈકામ ચાલતું હશે ?

ત્યાં જ દસેક મીટર આગળ એક વીજળીના તાર પર કોઈક નવું લાગતું, અમારા વિસ્તારમાં જોવા ન મળતું પક્ષી જોયું. સલીમ અલીની ‘Book of Indian Birds’ માંથી તેને કાબરી કાબર (Pied Myna) તરીકે ઓળખ્યું. પછી ધ્યાનથી તેની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કર્યું. આ પછી ૧લી એપ્રિલથી ૨૦ જૂન સુધીના ગાળામાં વચ્ચે વચ્ચે આવી અમે તેનું નિરીક્ષણ કરતાં.

આ ગાળા દરમિયાન પક્ષીની સંખ્યા એક જ રહી. એક પડતર



નળિયાવાળા મકાનમાં આવેલા અનેક ચકલીઓના માળા પર તે હુમલો કરતી તથા તેમાંનાં ઈંડાં ફોડી કાઢવાની નીચે નાખતી. વારંવાર, ચકલીઓ જ્યાં પણ બેસતી, ત્યાં તેમના પર હુમલો કરી ઉડાડતી જોવા મળતી. મોટાભાગે બે બ્રાહ્મણી કાબરની સાથે જ જોવા મળતી. તેમની સાથે જ બેસતી, ઊડતી. કાબરી કાબર, ચકલીના માળા ઉપર હુમલો કરવા જાય ત્યારે બ્રાહ્મણી કાબર સાથે રહેતી, પણ તે પોતે માળા પર હુમલો કરતી નહીં. સૌરાષ્ટ્રની જૂની પરંપરા મુજબ, જમ્યા પછી વધેલો ઝેંઠવાડ શેરીના નાકે પશુ-પંખીઓ માટે રાખી દેતાં, કાબર, કાગડા વગેરે સાથે કાબરી કાબરને ઝેંઠવાડ ખાતી પણ જોઈ.



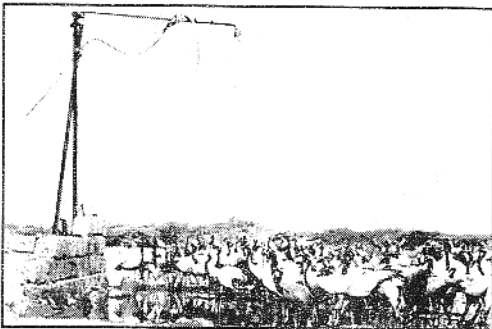
ભરત રૂથાણી

ડૉ. સલીમ અલીની 'Book of Indian Birds' માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ પક્ષી દરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ વગેરે રાજ્યોમાં જોવા મળે છે. તે રીતે જોતાં પોરબંદરના કુછડી વિસ્તારમાં જોવા મળેલી આ કાબરી કાબરે અહીંની પક્ષી સૃષ્ટિના વૈવિધ્યમાં ઉમેરો કર્યો છે. (મે '૬૦-૬૧ માં રાજકોટમાં ૭-૮ પક્ષી તથા '૬૬ માં જસદણમાં એક કાબરી કાબર જોયેલી-લા.)

## પાણીની શોધમાં

આ વખતે અમારે પોરબંદરમાં માત્ર ચાર જ ઈંચ વરસાદ પડેલો હોવાથી પાણીની ખૂબ જ અછત રહી. પક્ષીઓના સ્વર્ગસમાન કુછડી વિસ્તાર, બરડાસાગર ડેમ, તથા અમીપુર ડેમ વગેરે વિસ્તારોમાં બિલકુલ પાણી ન હતું. કદાચ એ કારણે જ, પહેલીવાર દરિયાકિનારાની સાવ નજીક મોટી સંખ્યામાં કરકરા જોયા. મારા આટલાં વર્ષોના પક્ષીનિરીક્ષણમાં પહેલી વાર, કરકરાને દરિયાકિનારે પાણીની સાવ નજીક જોયા.

કુછડી વિસ્તારમાં એક પાણીના 'બોર'માંથી પાણીનાં 'ટેન્કરો' ભરાય



ભરત રૂથાણી

છે. આ પ્રક્રિયામાં, બહાર ઢોળાતાં પાણીનું એક ખાબોચિયું બન્યું છે. ૨૩-૧-૨૦૦૦ના રોજ, આ ખાબોચિયા પાસે ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ જેટલાં કરકરાને જોયાં. તેઓ વારાકરતી પાણી પીવા આવતાં હતાં. ખાબોચિયામાંથી પાણી પીને આકાશ તરફ મોઢું ઊંચું કરતાં. એક સાથે અનેક કરકરાને નજીકથી જોવા એક લઘાવો હતો.

ભરત રૂથાણી

૫, વાડીપ્લોટ, ભરતનિવાસ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫



## નળસરોવરનું પીકનીક પોઈન્ટ !

તાલુકા કક્ષાએ વન-વિભાગ દ્વારા પ્રકૃતિ શિબિર યોજાતી હોય છે. આના અનુસંધાનમાં, પેટલાદ વન-વિભાગ દ્વારા આર્ટ્સ/સાયન્સ કોલેજ, પેટલાદને 'નળ સરોવર' ખાતે બે દિવસની પ્રકૃતિ શિબિર માટે પ્રસ્તાવ મળ્યો હતો. આ સંદર્ભમાં, તા. ૨૪/૨૫ ડિસે. ૨૦૦૦ના રોજ હું અને મારો એક વિદ્યાર્થી મોટર-સાઈકલ પર ત્યાં ગયા હતા.

૨૫મીએ સવારે પક્ષીઓના અવાજને બદલે લોકોના અવાજથી જ વહેલાં જાગી ગયો. અહીં લોકો, પક્ષી-નિરીક્ષણને બદલે મોજ-મજા કરવા જ આવે છે. બે-ત્રણ હોડીઓમાં ભેગા થઈને અંતાક્ષરી રમાતી હોય છે. હંજનું ટોળું એક તરફ શાંતિથી ખોરાક લઈ રહ્યું હતું, તેને આ લોકોએ ઉડાડ્યું. તસવીર લેવા માટે પણ લોકો હોડીને પક્ષીની છેક નજીક લઈ જાય છે, પરિણામે તે ઊડી જાય છે.

પ્રશાંત પંડયા

આર્ટ્સ/સાયન્સ કોલેજ, પેટલાદ-૩૮૮૪૫૦



## કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

૧૪-૧૧-૮૯ના રોજ 'ડૉ. સલીમ અલી કાઉન્ટ' માટે ભુજના હમીરસર તથા છતરડી તળાવ પર ગયા. હમીરસર તળાવમાં ૨૧ જાતનાં ૨૮૦ પક્ષી જોયાં, જ્યારે છતરડીવાળા તળાવમાં ૩૩ જાતનાં ૮૫૦ પક્ષીઓ જોયાં. મારી સાથે શ્રી રમેશ રાઠોડ તથા શ્રી ત્રિલોચન છાયા હતા. આ દરમિયાન જોયેલાં વિશિષ્ટ પક્ષીઓમાં નીચેનાંનો સમાવેશ થાય છે. મોટો કાજિયો (Large Cormorant), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal), ગયણો (Shoveller), બ્રાહ્મણી સમળી (Brahminy Kite), લીલાપગ (Greenshank), ટીલિયાળી બતક (Spotbill), ટીલિયો (Ruff / Reeve), ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern), મોટી વાબગલી (Caspian Tern), કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher), લાલભાલ ફડકફુટકી (Rufousfronted Warbler), ધોબીડો (Large Pied Wagtail), ચમચો (Spoonbill), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) વગેરે.

તા. ૫-૧૨-૮૯ના રોજ દેવીસર તળાવ તથા રૂદ્રમાતા ડેમ પર અશ્વિન પોમલ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અન્ય બતકો સાથે એક મોટી શિયાળુ ડૂબકી (Greatcrested Grebe) જોઈ. ઉપરાંત, એક સારસની જોડી, નીલ કસ્તૂરો (Blue Rock Thrush), કચ્છી પિદો (Brown Rock Chat) તથા પટ્ટીપટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) જોયાં.

૧૦/૧૧-૧૨-૮૯ના રોજ શ્રી જે. કે. તિવારી સાથે સાંઘીપુરમાં નીચેનાં પક્ષીઓ જોયાં. શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle), સાંસાગર (Bonelli's Eagle), લરજી (Kestrel), લગડ (Lanner Falcon), મત્સ્યબોજ (Osprey), રણ પિદો (Stoliczka's Bush Chat), મેંદિયો પિદો (Stone Chat), ઊજળો પિદો (Isabelline Chat), ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican), રાતાપગ (Redshank), લીલાપગ (Greenshank), સાપમાર (Short-toed Eagle), વિવિધ બતકો વગેરે.

૨-૧-૨૦૦૦ના રોજ ભીમસર ડેમ તથા મૂળી ડેમ પર પક્ષીગણતરી માટે ગયા હતા. મૂળી ડેમમાં ૧૫૦ ગુલાબી પેણ જોયાં. આ વર્ષે કચ્છમાં ગુલાબી પેણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ૮-૧-૨૦૦૦ ના રોજ ભુજના હમીરસર તથા છતરડી તળાવમાં ૩૦૦ની સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં. આ બંને તળાવ બાજુ બાજુમાં છે. પક્ષીઓ બંને તળાવમાં વારાકરતી જતાં હોય છે.

૨૮/૩૦-૧-૨૦૦૦ના રોજ ધીણોધર ડુંગર પર બે બદામી માખીમાર (Brown Flycatcher) તથા એક નીલકસ્તૂરો (Blue Rock Thrush) જોયાં.

શાંતિલાલ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, જિ. કચ્છ, માધાપર-૩૬૦૦૨૦





## ટ્યૂકડી નોંધ

વડલા (પેટલાદ તાલુકો) પાસે ચર્મઉદ્યોગ કેન્દ્ર છે, આથી પ્રાંગણમાં મરેલાં ઢોર હોય છે. આ જગ્યાએ જ્યાં પહેલાં ગીધની સંખ્યા ૨૫-૩૦ ની રહેતી, ત્યાં ૧૭-૧-૨૦૦૦ના રોજ હું ત્યાંથી પસાર થયો, ત્યારે માત્ર બે જ હતાં. કદાચ બીજે જતાં રહ્યાં હશે.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ

આજાદ ચોક, ધર્મજ, જિ. આણંદ-૩૮૮૪૩૦

મિતિયાળા પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિરમાંથી પાછા ફરતાં ધારી નજીક મેં તથા સુરેશભાઈ નાકરાણીએ આકાશમાં વિહરતાં સાત સફેદપીઠ ગીધ જોયાં. આ ગીધ-દર્શન ઘણા સમય પછી થયું હતું ! (તારીખ ? - સં.)

અજિતસિંહ બી. ગોહિલ

આચાર્ય, માધ્યમિક શાળા, મેઘા- પીપળિયા, તા. કુકાવાવ-૩૬૫૪૫૦

કુકાવાવના ભરચક ભીડવાળા રસ્તાની ચાની લારી પાસેના પીપળના ઝાડ પર ૫૦ થી ૬૦ કાળા કોશીને (Black Drongo) વહેલી સવારે, વારંવાર જોયા. (બાજુમાં ફરસાણની દુકાન છે ? ગાંઠિયાના શોપીન કાળા કોશીની પહેલાં પણ કેટલીક નોંધ થયેલી છે ! - સં.)

સુરેશ નાકરાણી

'નિસર્ગ' નીલકંઠ પાર્ક, મુ. કુકાવાવ, જિ. અમરેલી - ૩૬૫૪૫૦

૨૬-૧-૨૦૦૦ના રોજ સુરત પાસે 'કીભકો વોટર પ્લાન્ટ' પાસે શ્રી સ્નેહલ પટેલ સાથે પક્ષીગણતરી માટે ગયા, ત્યારે લગભગ ૧૨૦૦ જેટલી વિવિધ પ્રકારની બતકો જોઈ. ત્યાં એક વિવર્ણ (albino) ભગતડું (Coot) જોઈને આશ્ચર્ય થયું.

મુકેશ ભટ્ટ

સૂર્યકિરણ એપાર્ટ., ઘોડદોડ રોડ, સુરત - ૩૯૫૦૦૧.

થાનગઢથી દૂર, બીડિયા બેલીની જગ્યા પાસે, ત્રણ ગીધના મૃતદેહો રફમી નવે. '૯૯ના રોજ જોવા મળેલા. ફક્ત પગ અને મસ્તકના ભાગથી ઓળખી શકાયાં કે આ ગીધ છે. ૧૯૯૭ પછી મેં ગીધને મડદા પર બેસીને ખાતાં જોયાં નથી.

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસ-સ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનાલયની બાજુમાં, મુળી - ૩૬૩૫૧૦

૧૭-૯-૯૯ના રોજ રાધનપુરમાં એક લીમડાના ઝાડ પર ૩૫-૪૦ ગીધ (Whitebacked Vulture) જોયાં.

રાજુ સુથાર

સાંધીપુરમ્, તા. અબડાસા, જિ. કચ્છ - ૩૭૦૬૫૫

૨૯-૩૦ જાન્યુ. ૨૦૦૦ના રોજ ગીરમાં, જંગલીભૂંડ તથા નીલગાયની ગણતરી દરમિયાન, હું રાવણા ડેમ પર ફરજ બજાવતો હતો. ડેમમાં પાણી સુકાઈ ગયું હતું. ખાલી પટમાં એક રાજગીધ (King Vulture) તથા એક ખેરાને (Scavenger Vulture) જોયાં.

ઘણા સમયે રાજગીધ જોવા મળવાથી આનંદ થયો.

કે. એમ. સાવંત

(ફોરેસ્ટ ગાર્ડ, ભીમયાસ)

૮/૦. એ. એસ. રાઠોડ, મણીનગર, પ્રેસની પાછળ, સાવરકુંડલા - ૩૬૪૫૧૫.

૩૦-૧-૨૦૦૦ ના રોજ પરિએજના તળાવ પર ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) જોઈ. કનેવાલના તળાવમાં દ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) જોઈ. ત્યાં સ્થાનિક લોકો સાથે થોડી વાતચીત કરતાં માલુમ પડ્યું કે, અહીં ઘણી વાર કુંજ અને નાની બતકોનો શિકાર પણ થાય છે.

પ્રથમેશ પટેલ

૪, ઉમેદનગર, નાના કુંભનાથ રોડ, નડિયાદ- ૩૮૭૦૦૧

નળસરોવરથી વિરમગામના રસ્તા ઉપર પચીસેક કિ.મી. દૂર વનથળ ગામના તળાવ પાસે, બપોર પછી હજારોની સંખ્યામાં કરકરા આવીને વિસામો કરે છે. (૫ જાન્યુ. '૯૯ નો પત્ર)

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

૨૩-૧-૨૦૦૦ના રોજ રાજકોટના લાલપરી તળાવ ખાતે પાંચ હજારની સંખ્યામાં કુંજ તથા કરકરા જોયાં. આ વખતે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં બે જળહળ (Indian Skimmer) જોયાં. બંને પાણીની વચ્ચેના ટાપુ પર આરામ ફરમાવતાં હતાં. લાલ ચાંચ અને કાળી, મોટી પાંખવાળા આ પક્ષીઓને જોવા, એક લહાવો છે.

અશોક મકવાણા

૧૮, લક્ષ્મીવાડી, 'ગુરુકૃપા' પાસે, રાજકોટ-૨

## સારસ વૉચ

તારીખ	પક્ષીની સંખ્યા	સ્થળ	પક્ષીનિરીક્ષક
૨૩-૭-૯૯	૨	દેવીસર તળાવ (જિ. કચ્છ)	અચિન પોમલ
૫-૮-૯૯	૨	દેવીસર તળાવ ( " )	"
૫-૧૨-૯૯	૨	દેવીસર તળાવ ( " )	અચિન પોમલ, શાંતિલાલ વડુ
૩૧-૧૨-૯૯	૨	દેવીસર તળાવ ( " )	અચિન પોમલ, પ્રતાપ સેવક
૩૧-૧૦-૯૯	૨	ભીમસર તળાવ ( " )	" "
૨૫-૧૨-૯૯	૧૦૦ +	નળસરોવર થી બગોદરા ના રસ્તે (જિ. અમદાવાદ)	પ્રશાંત પંડ્યા
૨-૧-૨૦૦૦	૨	ભીમસર તળાવ (જિ. કચ્છ)	શાંતિલાલ વડુ
૨૪-૧૨-૯૯	૩	દાંતેજ ગામ (નવસારી પાસે)	સુભાષચંદ્ર શાહ
૧૫-૧-૨૦૦૦	૧૪	સિપુ ડેમ (જિ. બનાસકાંઠા)	ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, ઉદય વોરા
૧૭-૧-૨૦૦૦	૨	પરિએજ (જિ. ખેડા)	યજ્ઞેશ ભટ્ટ
૧૧-૧૨-૯૯	૨	દાવલપુરા પાટિયા (તા. પેટલાદ)	"
નવે. ૯૯	૨	ભૂરીકૂઈ (તા. પેટલાદ)	"
૩૦-૧-૨૦૦૦	૩૭	પરિએજની આસપાસ (જિ. ખેડા)	પ્રથમેશ પટેલ
૪-૨-૨૦૦૦	૧૨	નડિયાદની આસપાસ (જિ. ખેડા)	"

# નિરીક્ષણ નોંધ



## અમદાવાદમાં ગીધના પ્રજનન વિષે કેટલીક નોંધ

અમદાવાદ તથા તેની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં ધંધાર્થે ફરવાનું રહેતું. અમદાવાદના નવવિકસિત, ધનાઢ્ય વિસ્તારોમાં ગીધની હાજરી જોઈને મને તેમાં રસ પડ્યો. શરૂઆતમાં જુદી જુદી જગ્યાઓએ ગીધ ક્યાં બેઠાં છે, તે હું શોધતો. રસ્તા પર જતાં, નીચે ખૂબ જ ચરક પડી હોય તેવાં વૃક્ષો ઉપર નજર નાખતો. જાન્યુ. '૯૯માં બે-ત્રણ ગીધના માળાનું અવલોકન કરતાં, આકસ્મિક રીતે ગીધ

માળામાં જ મરી ગયેલાં જોયાં. મારું કુતૂહલ વધ્યું.

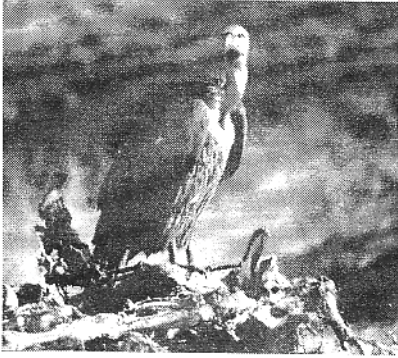
આ વર્ષે, હું વધુ ધ્યાનપૂર્વક શક્ય તેટલા માળાનું અવલોકન કરતો રહ્યો, તેમજ નોંધ રાખતો ગયો. આ નોંધના આધારે મળેલી માહિતી તથા નાની મોટી વીગતો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અભ્યાસ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી થયેલો ન હોય તે દેખીતું છે, છતાં આ અને હવે પછીનાં અવલોકનો આપણી ગીધ વિષેની જાણકારીમાં વધારો કરશે તેવી આશા છે. અવલોકનોની વીગતો નીચે કોઠામાં આપેલી છે.

જગ્યા	વૃક્ષ	ગીધની સંખ્યા		માળાની સંખ્યા		બચ્ચાંની સંખ્યા	ઈંડાં સેવન	નોંધ
		રાતવાસો	માળા પાસે	ટોચ ઉપર	મધ્યમાં			
પંચવટી	લીમડો (૧)		૧	૧				વધુ માહિતી નથી.
પંચવટી	લીમડો (૧)	૧૦	૨		૧	૧		હાલમાં બચ્ચું છે.
સહજાનંદ કૉલેજ	લીમડો (૧)	૫	૨	૧				ઓગષ્ટના અંતમાં શરૂઆત, સપ્ટે.ના અંતમાં માળામાં મરેલું ગીધ
ટિબક બાગ પૂલના પૂર્વ છેડે	અરડૂસો (૧)	૧૦						લાંબા સમય સુધી ત્યાં ગીધ જોવાં મળ્યાં.
ગુલબાઈ ટેકરા	શિરિષ (૧)		૨		૧	૧		સફળ પ્રજનન, ૬૦ દિવસ ઈંડાં સેવતા થયાં, બંને વાલીનો સહકાર.
સમર્થેશ્વર મહાદેવ	લીમડો (૧)		૨		૧	૧	૧ ચાલુ	કાગડાથી બચાવવા પ્રયત્ન ઝાડ કપાઈ એક જ વાલી, ઈંડું જતું રહ્યું. ગયું.
પ્રકૃતિ ઉદ્યાન બહાર	લીમડો (૧)		૧	૧				૨૭મી નવે. સુધી એક ગીધ માળામાં બેસતું. હજી માળો છે.
અટીરા	લીમડા (૨)	૨૦	૫	૧	૨	૧		ત્રણ માળા નજીક નજીક હતા. અત્યારે લીમડા કપાઈ ગયા છે.
પાલડી	લીમડા (૨)		૨	૨		૧		પક્ષી અને બચ્ચું હજી ત્યાં છે.
ગુજરાત કૉલેજ	અરડૂસો (૧)	૨૦૦ થી ૨૫૦						માર્ચ થી ઓગષ્ટ રાતવાસો રહ્યો.
ગુજરાત કૉલેજ	આંબલી (૧)		૨	૧				વધુ વીગત નથી.
લૉ ગાર્ડન સામે	લીમડો (૧)		૧	૧				પક્ષી માળો છોડી ગયું.
લૉ ગાર્ડનની અંદર	આસોપાલવ(૧)		૨	૧		૧		વધુ વીગત નથી.
લૉ ગાર્ડન પાસે	શિરિષ (૧)		૨	૧		૧		હજી પણ બચ્ચું અને ગીધ છે.
ગુલબાઈ ટેકરા	લીમડો (૧)		૨	૧				પક્ષી માળો છોડી ગયાં.
સાબરમતી સ્ટેશન પાસે	શિરિષ (૧)		૧		૧		ચાલુ	૧૪મી ડિસે. સુધી ઈંડું સેવાતું લાગ્યું, પછી માહિતી નથી.
મીઠાબળી ગામમાં	લીમડો (૧)		૧	૧				વધુ માહિતી નથી.
એચ.એલ. કોમર્સ કૉલેજ	શિરિષ (૧)	૨૦						માર્ચ થી ઓગષ્ટ દરમિયાન
એચ.એલ. લેડિઝ હોસ્ટેલ	લીમડો (૧)		૧	૧		૧		એક વાર બચ્ચું બેઠેલું જોયું હતું.
એચ.એલ. કોમર્સ કૉલેજ	લીમડો (૧)		૧	૧		૧		માળામાં બચ્ચું જોયું હતું.
એચ.એલ. કોમર્સ કૉલેજ	લીમડો (૧)	૨૦	૧		૧	૧		પક્ષીઓ અને માળામાંનું બચ્ચું હાલમાં છે.
સ્કૂલ ઓફ આર્કિટેક	લીમડો (૧)		૧		૧			વધુ માહિતી નથી.
એલ.ડી. કૉલેજ	શિરિષ (૧)	૩૨						૨૨ જુલાઈ '૯૯ના રોજ જોયાં.
પ્રીતમનગર અખાડા પાસે	લીમડો (૧)		૧		૧		ચાલુ	બીજી માહિતી નથી.

## \* નોંધ :-

➤ રાતવાસાની જગ્યા માટે વધુ પસંદગી અરડૂસાની હતી. ફેબ્રુ. માર્ચમાં નાના સમૂહમાં અને ત્યાર બાદ, ઉનાળામાં છેક ઓગષ્ટ સુધી મોટા સમૂહમાં રાતવાસો કરવા પક્ષીઓ ભેગાં થતાં. સખત ગરમી કે વરસાદમાં ડોક નમાવીને બેઠેલાં જોવાં મળતાં. સામાન્ય રીતે સવારે ૧૧-૦૦ થી ૧-૦૦ દરમિયાન પક્ષીઓ ઊડી જતાં, જે કદાચ ખોરાક માટે જતાં હોય. ઓગષ્ટ પછી પ્રજનન ઋતુ શરૂ થતાં આ સમૂહ ધીરે ધીરે વિખેરાઈ જતાં.

➤ માળા માટે સૌથી વધુ પસંદગી લીમડાની હતી. ત્યાર



બાદ, શિરીષ અને પછી અન્ય વૃક્ષો. બધાં જ વૃક્ષો ખૂબ મોટાં અને જૂનાં હતાં. મેં જે માળાનું અવલોકન કર્યું, તે બધાં જ રહેણાંક વિસ્તારમાં હતાં. નજીકમાં કોઈ કતલખાનાં કે પ્રાણીઓના મૃતદેહો ફેંકવામાં આવતા હોય તેવી કોઈ જગ્યા ન હતી. વૃક્ષો, સામાન્ય રીતે જાહેર જગ્યાનાં હતાં. ઘર, બંગલાના પ્રાંગણમાં કદાચ આ પક્ષીની હાજરીનો વિરોધ થવાથી અથવા તો ત્યાં તોતિંગ વૃક્ષોનો અભાવ હોવાથી આમ હોઈ શકે.

➤ માળા ટોચના ભાગમાં વધુ જોવા મળ્યા. મધ્યભાગમાં માળાનું પ્રમાણ ઓછું હતું, છતાં પ્રજનનની સફળતાનો દર તેમાં વધુ જણાયો.

➤ માળા બનાવવાનું લગભગ ઓગષ્ટ મહિનાના અંતથી શરૂ થયું હોય તેમ લાગ્યું. પ્રજનનની પ્રક્રિયા હજી ચાલુ જ છે.



૧-૩-૨૦૦૦ના રોજ આ અહેવાલ આપું છું, ત્યારે પણ અમુક માળામાં બચ્ચાં છે. સૌથી વધુ ચાલુ માળાની સંખ્યા નવે.થી જાન્યુ. દરમિયાન જણાઈ.

➤ ગીધના માળા, ડાળીઓ અને પાંદડાના બનેલા હતા. સમડીના માળાની જેમ માત્ર સૂકી ડાળખીનો વપરાશ ન હતો. ગીધ, લીમડાની લીલી ડાળીઓ તોડીને માળો બનાવવામાં વાપરતાં જોવા મળ્યાં. ક્યારેય જમીન ઉપરથી કોઈ ડાળખી લીધી હોય તેવું નોંધ્યું નથી.

➤ જૂના માળાનો ઉપયોગ ક્યો હોય તેવું મારા ધ્યાનમાં નથી આવ્યું. જો કે, છેલ્લા એક વર્ષથી હું આ અભ્યાસ કરતો હોઈ તે વિષે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં.

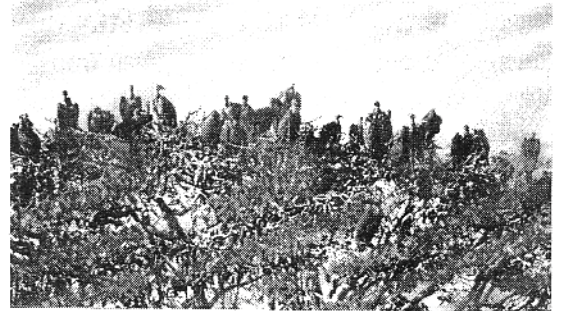
➤ સરેરાશ ઈંડાં સેવનનો સમય બે મહિનાનો નોંધ્યો.

➤ ત્રણેક વાર મેં નોંધ્યું કે, પક્ષી (પુખ્ત) માળામાં જ મરી ગયું હોય. મૃત પક્ષી એક જ સ્થિતિમાં માળામાં બેઠેલું દેખાય. એક જગ્યાએ તો બેઠેલી સ્થિતિમાં જ મૃતદેહ રહ્યો અને કાગડાઓએ તેને કોચી નાંખ્યો. માત્ર બે પાંખો પણ લાંબો સમય રહી, જે વરસાદથી પછી પડી ગઈ.

## \* માળો નિષ્ફળ જવાનાં કારણો :-

☼ ઋતુની શરૂઆતમાં (ઓગષ્ટ- સપ્ટે.) થયેલા માળામાં સફળતાનો દર ઓછો હતો.

☼ ચરકને લીધે થતી ગંદકીના કારણે સ્વતંત્ર રહેણાંકની જગ્યામાં આવેલાં વૃક્ષો કપાતાં જોવા મળ્યાં.



☼ ગીધને ભગાડવા અમુક રહેણાંક વિસ્તારોમાં 'એરગન'નો ઉપયોગ થતો હતો.

☼ કાગડા અને સમડી, ઈંડાં તથા બચ્ચાંને સૌથી વધુ નુકસાન પહોંચાડતાં જોવાં મળ્યાં. ઈંડાં સેવતાં હોય ત્યારે તથા ત્યાર બાદ, બચ્ચાં નીકળ્યા પછી વાલી પાંખ પહોળી કરીને તેમનું રક્ષણ કરતાં જોવા મળ્યાં.

☼ જો મા-બાપમાંથી માત્ર એક જ, ઈંડાં કે બચ્ચાંની સંભાળ લેતું હોય તો, નિષ્ફળ જવાની શક્યતા વધી જતી. અપૂરતા ખોરાક તથા રક્ષણ જવાબદાર હોઈ શકે.

☼ ગીધને ક્યારેય ખાતાં જોયું નથી. ખોરાક માટે તેઓ કતલખાનાં ધરાવતા વિસ્તારો કે અન્ય ઉકરડાની જગ્યાઓએ જતાં હશે. આ અંતર લાંબું હોવાને લીધે પણ ઈંડાં તથા બચ્ચાંના રક્ષણમાં વિક્ષેપ પડી શકે.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૬

(તસવીર : કુશાલ પટેલ)

**ગિલ્લોલને તિલાંજલિ**

દ.ગુ. યુનિવર્સિટીની બાજુમાં છ-સાત આદિવાસીઓનાં ઘર છે. પાસે જ મારા પક્ષીપ્રેમી મિત્ર રાજુનો 'સ્ટુડિયો' છે. એક દિવસ ઘવાયેલા પીળકને લઈને એક છોકરો આવ્યો. આદિવાસી છોકરાઓની ટોળીમાંથી એકે તેને પાડ્યું હતું. અમે દવા કરી, પણ પીળક બચી ન શક્યું. અત્યાર સુધીમાં આ છોકરાઓએ કેટલાં પક્ષીઓનો ઘાણ વાળી કાઢ્યો હશે એ વિચાર માત્રથી મને કમકમાં આવી ગયાં !

હું તે છોકરાઓને મળ્યો. તેમને સમજાવ્યા અને કહ્યું, "આટલાં નાના પક્ષીથી તમારું શું પેટ ભરાશે ? તમને ઈચ્છા થાય ત્યારે મારી પાસે આવી જવાનું, સરસ નાસ્તો કરાવીશ." છોકરાઓને ઘેર બોલાવી પક્ષીઓનાં ચિત્રો તથા 'કેસેટો' બતાવી. ધીમે ધીમે પરિવર્તન આવ્યું. પક્ષી મારવાનું બંધ થયું. તેમાંનો એક છોકરો તો મારા પક્ષી-નિરીક્ષણના લાંબા પ્રવાસોમાં કાયમનો સાથી બની ગયો. પ્રકૃતિ-કલબોના સભ્યોએ ગામડાંનાં બાળકોને સમજાવી, પક્ષીઓ વિષે માહિતગાર કરી, પક્ષીપ્રેમ તરફ વાળવાની પ્રવૃત્તિ પણ કરવી જોઈએ.

મુકેશ ભટ્ટ

સૂર્યકિરણ એ.પા., થોડલોડ રોડ, સુરત - ૩૯૫૦૦૧.

**સૌરાષ્ટ્ર, કુંજનું માનીતું**

સૌરાષ્ટ્રમાં કુંજ (Common Crane) અને કરકરાનું (Damosille Crane) પ્રમાણ આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે છે. બંને શિયાળુ પ્રવાસી પક્ષીઓ આમ દળદાર મૂળ ખાનારાં છે, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં તેમનાં આગમન ટાણે લણાતો મગફળીનો પાક તેમને વિશેષ આકર્ષતો હોય તેમ જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના અનેક બંધો તેમને રાતવાસા (roosting) માટે યોગ્ય સ્થળ પૂરાં પાડે છે. મગફળી બાદ ઘઉં અને ચણાનો પાક અહીં લણાતો હોવાથી આ પંખીઓ વસંત સુધી ખોરાકની કોઈ મુશ્કેલી અનુભવતાં નથી. આ બધા ઉપરાંત, સૌરાષ્ટ્રની મોટા ભાગની વસ્તી આ પક્ષીઓને રંજાડતી નથી. તેથી સૌરાષ્ટ્ર, કુંજ અને કરકરાનું માનીતું બની ગયું છે.

ડૉ. વિનોદ સોની

જીવ-વિજ્ઞાન વિભાગ, યુનિ. કેમ્પસ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.

**કાબરી રામ ચકલીનું દેશવ્યાપી સર્વેક્ષણ**

નવે.'૯૯માં મેં દક્ષિણ ભારતના બિલિગિરિરંગન પહાડો અને બેંગલોર તથા મૈસુરની આસપાસના વિસ્તારોમાં કાબરી રામચકલીનું (Whitewinged Black Tit) સર્વેક્ષણ કર્યું. આ વિસ્તારોમાં કાબરી રામચકલીની જુદી પડી ગયેલી વસ્તી (relict population) છે. બિલિગિરિરંગન પહાડોના નીચેના વિસ્તારોમાં વિષુવવૃત્તીય કાંટનાં જંગલો (tropical thorn forest) છે. આવો પ્રદેશ પક્ષીની આ જાતિ માટે આદર્શ ગણાય. પહાડોના ઉપરના ભાગમાં વિષુવવૃત્તીય વરસાદી જંગલો છે. આ ક્ષેત્રમાં હાથી, ગૌર તથા વાઘનું પણ રહેઠાણ છે. આ ક્ષેત્રમાં ચંદનચોર વિરખનનો તો ભય ખરો જ !

કાબરી રામચકલી, કે જે સ્થાનિક (endemic) તથા લુપ્ત થતી જતી (endangered) પક્ષીની જાતિઓની શ્રેણીમાં મુકાયેલી છે, તેની દેશવ્યાપી પરિસ્થિતિનો (countrywide status) હવે સમગ્ર ચિતાર હું મેળવી શક્યો છું. આ પહેલાં ગુજરાત તથા રાજસ્થાનમાં આ પક્ષીની પરિસ્થિતિ વિષે હું અભ્યાસ કરી ચૂક્યો છું.

જુગલ કિશોર તિવારી

સાંઘીપુરમ્, પો. મોટી બેર, તા. અબડાસા, જિ. કચ્છ-૩૭૦૬૫૫

**આવું કાંઈક હોય તો !**



મારા પર યુ.કે.થી એક 'એરોગ્રામ' આવેલું. તેના ઉપર પક્ષીઓનાં રંગીન ચિત્રો હતાં. મારું તથા મોકલનારનું સરનામું કાઢી, આપને તેની 'ઝેરોક્ષ' નકલ મોકલું છું. આની સામે આપણું 'એરોગ્રામ' કેટલું નિષ્પ્રાણ લાગે છે ! ૮-૫૦ રૂ.ની કિંમત ધરાવતા આ 'એરોગ્રામ' ને થોડું જીવંત ન બનાવી શકાય ? હું સર્વે પંખીમિત્રો તથા 'વિહંગ'ને વિનંતી કરું છું કે, ટપાલ ખાતાને આનું અનુસરણ કરવા સબંધી પ્રસ્તાવ રજૂ કરે.

વિધીનભાઈ વૈદ્ય

૧૯/૭, કૃષ્ણનગર (ઉત્તર), ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

**શો ઉકેલ ?**

'વિહંગ'નો શિશિર ૨૦૦૦ અંક મળ્યો. ઘણો સરસ લાગ્યો. પત્રસેતુમાં શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવીનો ગૌરીશંકર સરોવર પરનો લેખ વાંચી દુઃખ થયું. મારા ભાઈ, ડૉ. હસિત વૈદ્ય સાથે ભાવનગર જતો, ત્યારે અમે ઘણી વાર બોરતળાવ જતાં. છેલ્લે બોરતળાવની અવદશા મેં જાતે નિહાળી છે. વધતી જતી માનવ-વસ્તી સાથે આ પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા વિના રહેવાનાં નથી. ભાવનગરના દરિયાકાંઠે મોટા ઉદ્યોગો આવવાથી ત્યાં પણ પક્ષીઓને અસર થઈ છે, તેવું ભાવનગરના મિત્રો પાસેથી જાણવા મળ્યું છે. આનો ઉકેલ શું, માત્ર વાતો કે કોઈ નક્કર કામ ? 'વિહંગ'માં પક્ષી-સંરક્ષણને લગતા સમાચાર, તેના રહેઠાણ સામેના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલો ઉપર વધુ ધ્યાન આપી શકાય તો સારું.

ગુજરાતનાં અભયારણ્યો તથા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોમાં 'ડિસ્પોઝેબલ પ્લાસ્ટિક' સાથેના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મૂકવા અંગે ઉચ્ચ કક્ષાએ રજૂઆત કરી, અન્ય સંસ્થાઓને સાંકળી, આ બાબતનું 'નોટીફિકેશન' કરાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

મનીષ વૈદ્ય

'નેચર ક્લબ ઓફ સાબર',

બી-૬૦, હર્ષનગર સોસાયટી, ડી-કેબિન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૯.



સંપ ત્યાં....

‘વિહંગ’નો શિશિર ૨૦૦૦ અંક મળ્યો. શ્રી લવકુમાર ખાયર અને શ્રી હિંમતસિંહજીનાં લખાણોમાંથી હજી પણ ઘણું શીખવાનું છે. શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવીનો ‘બોરતળાવ’ પરનો લેખ ગમ્યો. ૧૯૯૨/૯૩માં ‘બોરતળાવ’ તથા ‘વિક્ટોરિયા પાર્ક’ને બચાવવા અમે લડત ઉપાડી હતી. ભલભલા માંધાતાઓની ખુરશી હાલી ગઈ હતી. લડત જ્યારે આખરી તબક્કામાં હતી ત્યારે રાજકીય વગ ધરાવતા ‘બીહર’ સામે અમારું સંઘબળ (કે સંપબળ?) ઓછું પડ્યું. આપણા સૌનું ‘એક’ થવું કેટલું મહત્ત્વનું છે, તેનો પદાર્થ પાઠ આમાંથી લઈ શકાય. હજી પણ હું એ આખી ‘ફાઈલ’ જોઉં છું, ત્યારે દુ:ખ થાય છે.

નવનીત ભટ્ટ  
ભાવનગર

ગીધની વાત

‘BNHS’ તરફથી જ્યારે ગીધ વિષે તપાસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું ત્યારે, અમે પહેલાં જ્યાં ગીધ જોવાં મળતાં, તે દરેક જગ્યાની માહિતી મેળવીને ‘BNHS’ ને પત્ર લખેલો. શ્રી નવનીતભાઈએ જે ‘ગધેડિયા ફિલ્ડ’ની વાત લખી છે, તે મકાનના માલિકને પણ રૂબરૂ મળેલા. તેમના કહેવા મુજબ ચરકની ખૂબ વાસ આવતી હોવાથી વૃક્ષ કપાવી નાખવાની ઈચ્છા થઈ હતી, પરંતુ ‘આટલાં બધાં ગીધ ક્યાં જશે’ તે વિચારે કપાવ્યું નહીં. ત્યાર બાદ ૮થી ૧૦ વર્ષ પહેલાં, ગીધ ઝાડ પરથી ટપોટપ પડીને મરવાં લાગ્યાં અને બે-ત્રણ મહિનામાં બધાં જ મરી ગયાં. વૃક્ષ આજે પણ છે, તાડનું નહીં, પણ કમળ કાકડીનું.

જે જગ્યાએ મરેલાં ઢોરનું ચામડું ઉતરડે છે ત્યાં તપાસ કરતાં એમ જાણવા મળ્યું કે, કૂતરાં એટલાં બધાં વધી ગયાં હતાં કે ગીધને ઢોર પાસે ફરકવા જ દેતાં ન હતાં. ક્યારેક ગીધને પણ મારી નાખતાં. હવે વરસથી ગીધ નથી. ‘ગધેડિયા ફિલ્ડ’ પાસે અંધશ્રદ્ધાથી લોકોએ તાડનાં ઝાડ કપાવી નાખ્યાં, એ વાત સાચી નથી. શ્રી નવનીતભાઈને કોઈએ ખોટી માહિતી આપી લાગે છે.

મુદુલા શુક્લ  
‘દેક્ષા’, સાગવાડી, કાળિયાબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨.

‘એક થઈએ!’

અંક-૧ની માવજત જોતાં લાગે છે કે, ‘વિહંગ’ ધીરે ધીરે કાહુ કાઢશે. અંકમાં, સ્વ. શ્રી હરિનારાયણ ‘વનેચર’ અંગે વાંચ્યું. ખૂબ જ સરસ છે. ‘વિચિત્ર કિસ્સો’ કબૂતરના મોત અંગે, ‘લા’નું મંતવ્ય ગળે ન ઊતર્યું. અહીં એકલદોકલ કબૂતરનું મૃત્યુ નથી, પણ શ્રી સુરેન્દ્ર રાવળના જણાવ્યા પ્રમાણે લગભગ બે ટ્રક ભરાયેલી!

શ્રી લવકુમાર ખાયરની ટિપ્પણી, લેખ અને ગુ.સ.ની ‘સારસ તસવીર’ અંગેનું મંતવ્ય, એ આપણી પર્યાવરણની કથળતી જતી પરિસ્થિતિની તાસીર ઊભી કરે છે અને સૂચવે છે કે, આપણા પર્યાવરણ અને વન્યજીવોને બચાવવા હવે સંગઠિત થવું પડશે.

ભાવનગરના કમનસીબ ગૌરીશંકર સરોવરની શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવી લિખિત સચિત્ર કહાણી ખૂબ જ સરસ આલેખાયેલી છે. પ્રશ્ન એ છે કે, ભાવનગરમાં પર્યાવરણ અને ખાસ કરીને પક્ષી-સંરક્ષણના આટલા અભ્યાસુઓ (સ્વ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીથી માંડીને બીજી પેઢીના શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવી સુધી) હોવા છતાં, એક અવાજે, આ પહેલાં જાહેરમાં ગુજરાતીઓનું ધ્યાન કેમ દોર્યું નહીં. કદાચ આને માટે હું પણ આંશિક જવાબદાર છું, કારણ

કે ગૌરીશંકર તળાવની અવદશાનો હું પણ સાક્ષી રહ્યો છું.

‘પક્ષી મેં અહીં જોયું’ કે ‘તે આટલી સંખ્યામાં છે’, ‘ઝાડ ત્યાં કપાયું’ કે ‘પર્યાવરણ કથળ્યું છે’, એમ કરતાં કરતાં આપણે પણ સામે પારની જમાતની સાથે જ ચાલવું પડે છે, કારણ કે, ‘આપણા’માં પણ અશુધ્ધિઓ છે. દુર્ભાગ્યે જ્યાં અણીશુધ્ધતા છે ત્યાં ‘હું’ નો હુંકાર જોવા મળે છે.

આપણે એક છાપરા નીચે ભેગા થઈ અનેકમાંથી એક થવું જ રહ્યું.  
રાજુ વ્યાસ

૧૩, ઈન્દ્રપ્રસ્થ, ન્યુ સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૮.

પૂરતું નુકસાન થઈ ચૂક્યું છે!

હું મનાલીથી આજે આવ્યો ત્યારે પત્રોના ઢગલામાં ‘વિહંગ’ જોયું. ‘મિલેનીયમ’ના શોરબકોર માટે તમે વ્યક્ત કરેલા આશ્ચર્ય સાથે હું સહમત થાઉં છું. મહત્ત્વ, ઘટનાઓનું છે, નહીં કે સમયનું. જીવનલક્ષી ઉપલબ્ધિઓ વિનાના સમયની ઉજવણી નિરર્થક છે.

૧લી જાન્યુ. ૨૦૦૦ના રોજ હું ‘રોહતાંગ પાસ’ ઉપર હતો. નવી સહસ્ત્રાબ્દિની કેટલી સુંદર શરૂઆત! આવતા મહિને હું સિત્તેર પૂરા કરીશ, એ જોતાં, ભરશિયાળામાં રોહતાંગ પર ઊભેલી હું મોટામાં મોટી વ્યક્તિ હોઈશ! એ દિવસે સવારે લીધેલો ફોટો જો સારો આવશે તો હું મોકલીશ, ‘સભાન’ થવા વિષેનું ઘણું બધું તેમાંથી જ ફલિત થશે!

છેલ્લું ‘વિહંગ’ જોતાં મારાં સૂચનોનો અમલ થયેલો જોઈને મને આનંદ થયો, ખાસ કરીને મને અને શ્રી લાલસિંહભાઈને એક પાનાથી વિશેષ જગ્યા ફાળવી નથી તેથી. જો કે, મારા અન્ય પત્રોના સમાવેશ તથા આડકતરા સંદર્ભોને લીધે હું વધારે જગ્યા રોકું છું તેવું લાગ્યું, પણ તેનો ઉપાય નથી. શ્રી અશ્વિન પોમલની મારા વિષેની ટિપ્પણી મને ગમી. ‘વિહંગ’ને હું એ શરતે જ લખાણ આપું છું કે, મારી ભાષાની તીવ્રતા કોઈ હિસાબે મંદ ન થાય. પૂરતું નુકસાન થઈ ચૂક્યું છે. હું ‘સ્પષ્ટ વક્તા’ બનું અને ઉત્સાહી યુવાનો થોડો સંયમ રાખે એ તેમના ફાયદામાં રહેશે.

મને ખબર છે કે, આ જ વસ્તુ નરમ ભાષામાં પણ કહી શકાય. મેં સરકારી સમિતિઓમાં એવું લાંબા સમય સુધી કર્યું અને એટલે જ, ક્યારેય મારી વાત ગંભીરતાથી ન લેવાઈ. હવે સિત્તેર વર્ષે મને બહુ લોકપ્રિય થવાની ખેવના ન હોય તે સ્વાભાવિક છે!

લવકુમાર ખાયર  
ગાંધીનગર

ગામ-તળાવ પાસેની માળાવસાહતનું અર્થઘટન:

ગ્રામવિસ્તારમાં જાઓ એટલે પાદરે આવેલું તળાવ એ એક પરિચિત દ્રશ્ય બની રહે. તે મુખ્યત્વે પાણીના સંગ્રહ માટે બનાવાયેલું હોવા છતાં, બીજી અનેક રીતે ગામનાં લોકોને ઉપયોગી થાય. ઉનાળામાં સુકાઈ જાય, તો ચોમાસામાં પાછું ભરાઈ જાય. ચોમાસા પછી ઘણી જગ્યાએ આ તળાવો, પાણીનાં પક્ષીઓને આકર્ષે. આવા તળાવમાં જો વૃક્ષાચ્છાદિત ટાપુ હોય તો ઢોંક (Stork), કાજિયા (Cormorants), બગલા (Egret and Herons), ચમચા (Spoonbill) વગેરે, પાણીનાં વસાહતી પક્ષીઓ માટે તે માળા બનાવવાની અનુકૂળ જગ્યા પૂરી પાડે.

અમદાવાદ તથા તેની આસપાસનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોનાં પક્ષી અંગેના સર્વેક્ષણ દરમિયાન, આવાં અનેક તળાવો પાસે પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. આ બધામાં અમદાવાદની પશ્ચિમે, ૨૦ કિ.મી. દૂર આવેલું શીલજનું તળાવ સૌથી વધુ ધ્યાનાકર્ષક હતું. ૯૦ એકરમાં પથરાયેલાં તળાવમાં દેશી બાવળ અને પીપળનાં ઝાડ ધરાવતો એક ટાપુ છે.

ઉનાળામાં પાણી પણ ન હોય અને પક્ષી પણ. જૂનના અંતથી ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork) ઝાડ પર બેઠેલાં દેખાવા માંડે. તેનો ચમકતો સફેદ રંગ, વૃક્ષોને બરફાચ્છાદિત શિખરો બનાવી દે ! ફાટીયાંચ ઢોંક ગોકળગાયને ખોરાક તરીકે લે છે અને તેના માળાનો સમયગાળો એવો રાખે છે કે, તેમનાં બચ્ચાંને આ ખોરાક પૂરતો મળી રહે. શરૂઆતના થોડા વરસાદ પછી ગોકળગાય તેની સુષુપ્તાવસ્થામાંથી બહાર આવે છે.

મુખ્ય રસ્તેથી જઈએ તો તળાવના પશ્ચિમ કાંઠે સીધા પહોંચાય. એક વાર સપ્ટે.માં અમે બીજી દિશાએથી, એટલે કે પૂર્વ કાંઠે જવાનું નક્કી કર્યું. અમે જે જોયું તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવું હતું ! માળાઓથી બનેલી જાણે દિવાલ સામે ઊભી હતી ! બગલા તથા ધોળી કાંકણસારે (White Ibis) વૃક્ષોના મધ્યભાગની તથા નીચેની ડાળીઓ રોકી લીધી હતી. અંદરની ડાળીઓ પર કાજિયાના માળા હતા. ટોચ પર મોટા ભાગે પીળીયાંચ ઢોંકના માળા હતા. થોડાંક અપુષ્પની માળામાં હાજરીને બાદ કરતા ફાટીયાંચ ઢોંક હવે અદ્રશ્ય થઈ ગયા હતા.

શીલજની માળાવસાહત વિષે તમે મુલાકાતી વિદ્યાર્થી જૂથને વાત કરો એટલે સ્વાભાવિક રીતે ઘણા પ્રશ્નો પુછાય. ફાટીયાંચ ઢોંક અને પીળીયાંચ ઢોંક શા માટે ટોચ પર માળા કરે છે, જ્યારે બીજા પક્ષીઓ નીચેના ભાગમાં ? ઢોંક, ગીધ સાથે આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ચકરાવા કેમ લે છે ? માળા વસાહતમાં જે પક્ષીઓના માળા છે તે જોખમમાં મુકાયેલાં પક્ષીઓની યાદીમાં છે ? શીલજનું તળાવ કાયદાકીય રીતે રક્ષાયેલું છે ? વગેરે.

પ્રકૃતિ-સંરક્ષણની દ્રષ્ટિએ શીલજ જેવા ગામ-તળાવનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. કેટલાક વસાહતી પક્ષીઓ વૈશ્વિક કક્ષાએ જોખમાયેલાં પક્ષીઓની યાદીમાં મુકાયેલાં છે. તે સિવાય, આવા જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોથી ઘણા આડકતરા આર્થિક અને પર્યાવરણીય લાભ મળે છે.

શીલજ ભલે અત્યારે સુરક્ષિત છે, પણ કાયમ માટે સુરક્ષાયેલું જ રહેશે તેવું માનીને ન ચલાય. સમય જતાં આર્થિક અને સામાજિક પરિબળોનું દબાણ આવી જગ્યાઓ પર વધતું જાય છે. બળતણનાં લાકડાંથી માંડી, વિકાસનાં અન્ય બહાના હેઠળ, જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો તથા તેની આસપાસનું પર્યાવરણ નામશેષ થતું જાય છે. અને પક્ષીઓ એકલાં થોડાં રહેવાનાં છે ? ખોરાકથી માંડી, માળામાં ગોઠવવાની સળીઓ માટે, તેઓ આસપાસના ઘણા મોટા વિસ્તારમાંનાં પ્રાકૃતિક એકમોનો ઉપયોગ કરે છે.

શીલજ તથા તેના જેવી અન્ય જગ્યાઓના સંરક્ષણની જરૂરિયાત સ્પષ્ટ છે. આને માટે સ્થાનિક લોકોને તે અંગેની સમજણ આપવી જોઈએ. તેના પરિસરના સંરક્ષણની જરૂરિયાત અંગે તેઓને વાકેફ કરવા જરૂરી છે. પક્ષી જેનું અભિન્ન અંગ છે, તેવા જળપ્લાવિત ક્ષેત્ર માટે સ્થાનિક લોકોની સંવેદનાને જાગૃત કરવી જોઈએ. મારી દ્રષ્ટિએ રસ ધરાવતાં જૂથો તથા બિનસરકારી સંસ્થાઓ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્યક્રમ ઘડી શકે.

- ~ સ્થાનિક યુવાનોને, પક્ષીની ઓળખની તાલીમ આપવી જોઈએ. તેમને આવા જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોનું મહત્ત્વ તથા આવાં રહેઠાણોના સંરક્ષણની જરૂરિયાત સમજાવવી જોઈએ.
- ~ પક્ષીઓની યાદી, ઓળખ માટેનાં પુસ્તકો, ચિત્રો વગેરે સ્વરૂપમાં સરળ અને રસપ્રદ સાહિત્ય, આસપાસની શાળાઓમાં વહેંચવું જોઈએ.
- ~ સ્થળ ઉપર જ, સમજણ માટે માહિતીપ્રદ ‘બોર્ડ’ મૂકવાં જોઈએ.
- ~ આવાં સ્થળોના શૈક્ષણિક પ્રવાસો થવા જોઈએ, જેથી પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ કેળવાય, નિરીક્ષણની ચોકસાઈ કેળવાય.
- ~ સ્થાનિક લોકોને ગામ-તળાવનાં મહત્ત્વ તથા તેના સંરક્ષણની જરૂરિયાત વિષે જાગૃત કરવા જોઈએ, તેનાથી મળતા અનેક લાભોથી વાકેફ કરવા જોઈએ.
- ~ પક્ષીવિદો તથા સંશોધકોએ આવી માળા-વસાહતોનો ચોકસાઈથી

અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પક્ષીઓની માળા-વસાહત એ ત્યાંના સ્થાનિક પર્યાવરણના સ્વાસ્થ્યનો માપદંડ છે, એ દ્રષ્ટિએ પક્ષીઓની વસ્તીમાં થતા ફેરફારોના આંકડા સૂચક બની રહે. ( News EE Vol.4 NO 3 May-June 1998માં પ્રસિધ્ધ થયેલું).

અબ્દુલ જામિલ ઉર્ફી (અનુ. ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી)  
સંયોજક, સુંદરવન પ્રકૃતિશોધ કેન્દ્ર,  
એસ.એમ. રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

### કુંજ માટે દાણા-ઘર

આ સાથે ‘સેન્ચ્યુરી એશિયા’ ફેબ્રુ.૯૮ના અંકમાંથી એક લેખની ‘ઝેરોક્સ’ મોકલું છું. મારા પ્રશંસક મિત્ર અને એક વખતના ‘W.W.F.’ના ટ્રસ્ટી શ્રી બલજીતસિંઘે આ અંક મને ખાસ મોકલાવ્યો હતો. શું આપણે પણ આપણી સ્થાનિક (સારસ) તથા યાયાવર કુંજો માટે આવું ન કરી શકીએ ? બકુલભાઈ, જેમ તમે ‘વિહંગ’ માટે સમય ફાળવો છો, કંદર્પ, સારસ માટે કરે છે, તેવું જ કંઈક, ઘણાં બધાં કરી શકે તેવી આ વાત છે. તેનાથી વૈષ્ણવો અને જૈનોની એ પરંપરા ફરી સજીવન થશે, જેણે અત્યાર સુધી ગુજરાતને જીવસૃષ્ટિ માટેનું સ્વર્ગ બનાવી રાખ્યું હતું. આ પરંપરાને ખરેખર જ આપણે જીવતી રાખવી છે. (૧૦-૧-૨૦૦૦ નો પત્ર)



જોધપુરથી ૧૪૦ કિ.મી. દૂર, ફાલોદી તેહસિલ પાસે, પક્ષીઓનું એક દાણા-ઘર છે, જ્યાં કુંજ અને કરકરા હજારોની સંખ્યામાં આવે છે. ‘મારવાડ કેન ફાઉન્ડેશન’ દ્વારા ચાલતું પક્ષીઓનું આ રસોડું છેલ્લાં દસ વરસથી છે. આ રસોડાની શરૂઆત રતનલાલ માલુ જૈને કરી. તેણે દાણા નાખવાની શરૂઆત કરી. પછી આખા ગામે આ ‘ધોજના’ ઉપાડી લીધી. દાનમાં મળેલી રકમમાંથી ગુજરાતમાંથી જુવાર ખરીદાય છે. ઋતુમાં દરરોજની લગભગ ૨૦૦ કિ.ગ્રા. જુવાર અહીં પક્ષીઓ માટે નખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં હજારો હંજ અને કરકરા આવે છે, ત્યાં આવાં ‘રસોડા અભિયાનો’ શરૂ ન થઈ શકે ?

લવકુમાર ખાયર  
ગાંધીનગર

### કચ્છમાં ટિલોર (Houbara)

કચ્છમાં ટિલોર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ‘બન્ની’નો પૂર્વ ભાગ, બેલા, મૌવાના તથા બેટલા વિસ્તારો, ટિલોરની શિયાળુ મુલાકાત માટે ઉત્તમ ગણી શકાય. ૧૪ એપ્રિલ, ૧૯૯૫માં છારી ઢંઢ પાસે એક ટિલોર જોવા મળ્યું હતું. ૧૯૯૧ ફેબ્રુ.માં ‘ફ્લેમિંગો સિટિ’ જતાં, નીરવાંઢ પાસે બે ટિલોર જોવા મળ્યા હતાં. મે, ૧૯૯૦માં એક વાર બજાણા પાસે શ્રી પ્રવીણ મજીઠિયાએ

પાંચ ટિલોર જોયા હતાં. લેસ્ટરને (૧૯૦૩) એવી શંકા હતી કે કચ્છના નાના રણમાં કદાચ ટિલોર પ્રજનન કરતાં હોય. રોબર્ટ્સ (૧૯૯૧) પ્રમાણે દૂરનાં, બલુચિસ્તાનની દક્ષિણ - પશ્ચિમ સરહદ પાસેના વિસ્તારમાં આ પક્ષીનું પ્રજનન થતું હશે. શિયાળા દરમિયાન મોટે ભાગે ટિલોર, ચોલીસ્તાન, ચગાઈ, થરપાકર રણ તથા લસબેલા વિસ્તારોમાં જાય છે.

જે.કે. તિવારી  
સાંધીપુરમ્, જિ. કચ્છ

## પક્ષીઓ માટે 'આવાસ યોજના' !

છેલ્લાં બે-ત્રણ 'વિહંગ'માંના મારા લેખ વાંચીને મને મારા પર નારાજગી થઈ. શું હું ઉપદેશક થઈ ગયો છું? દુભાગ્યે મારી ઉંમરે હવે ગ્રામ-વિસ્તારો ખેડવાનું ધીરે ધીરે અઘરું બની ગયું છે, એટલે મારા યુવાન મિત્રોએ ધીરજથી મારી વાત સાંભળવી જ પડશે. મારી યુવાવસ્થામાં, અત્યારે હું જે ઉપદેશ આપું છું, તે મેં કર્યું છે. પણ હા ! આ ઉંમરે, પક્ષીઓને મદદ કરવા એક કામ હું ચોક્કસ કરી શકું તેમ છું !

ડિસે. નો દૂર ચાલ્યો ગયેલો સૂર્ય પાછો નજીક આવે, દિવસો લાંબા અને રાત્રિ ટૂંકી થવા લાગે, તેમ તેમ આપણાં સ્થાનિક તેમજ યાયાવર પક્ષીઓ પ્રજનન ઋતુનો પોષાક ધારણ કરવા માંડે છે. પ્રજનન ઋતુની તૈયારી રૂપે તેમનું સીમા નક્કી કરવા માટેનું ઉગ્ર વર્તન (territorial behaviour) દેખાવા માંડે છે. છેલ્લાં છેલ્લાં યાયાવર પક્ષીઓ, તેમનાં ઉત્તરી નિવાસો ભણી પ્રજનન અર્થે જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે સ્થાનિક પક્ષીઓનાં નૃત્ય સંગીત ચાલુ થઈ જાય છે. પણ કમનસીબે, પક્ષીઓનાં નવરચિત જોડાંને માળો કરવાની યોગ્ય જગ્યા માટે ખૂબ જ તકલીફ પડે છે, ભલે તેઓ, ઝાડ પર, છોડ પર, થડની બખોલમાં કે જૂની દિવાલોમાં માળા કરતાં હોય. મને લાગે છે કે, અહીં આપણે તેમને નક્કર મદદ કરી શકીએ.

ચાલો, પંખીઘર (nestbox) બનાવીને મુકીએ ! ઘણાં બધાં પક્ષીઓ એટલી શીઘ્રતા અને હોંશથી તેનો કબજો લઈ લેતાં હોય છે કે, માણસોની 'હાઉસીંગ સ્કીમ' ભણી દોટને પણ ટક્કર મારે !

મારા ગાંધીનગર ખાતેના રહેઠાણમાં ઘણાં વર્ષોથી ઘંટીટાંકણાં (Hoopoe) ની એક જોડી 'નેસ્ટબોક્ષ'માં દર વર્ષે ઈંડાં મૂકે છે. એ જ 'નેસ્ટ બોક્ષ'માં એપ્રિલના અંતમાં ઘંટીટાંકણાં વિદાય લે અને ભાડવાત બદલાય ! બ્રાહ્મણી કાબરનો વારો આવે. આ વર્ષે (૧૯૯૯) મેં જુદાં જુદાં કદનાં અનેક પક્ષીઘરો મારા બગીચામાં મુક્યાં છે. જુદાં જુદાં માપનાં મોઢાં ધરાવતાં આ પક્ષીઘરોને લીધે દૈયડ, બ્રાહ્મણી કાબર અને કાબરની (Common Myna) જોડીઓ મારા આંગણામાં રહેતી થઈ છે.

મારા એક માળીએ, વાંસ અથવા તો ખરબચડા થડ જેવા આકાર તથા દેખાવનાં પક્ષીઘર બનાવ્યાં છે અને અમદાવાદ નજીક એક 'ફાર્મ-હાઉસ'માં લટકાવ્યાં છે. પક્ષીઓએ એ બધાં રોકી લીધાં છે ! હવે અમે ચાસ (Indian Roller), ચીબરી (Spotted Owlet) તથા પોપટ માટે થોડી મોટી બખોલ જેવાં પક્ષીઘર તૈયાર કરીએ છીએ.

જો પક્ષીઘર, બિલાડીની પહોંચની બહાર હોય, તથા પંચાતિયા કાગડાથી થોડાં રક્ષાયેલાં હોય તો પક્ષીઓ કેવું કેવું સ્વીકારી લે છે એ આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે ! બધાં પક્ષીઓ બખોલમાં નથી રહેતાં એ સાચું, પણ જો ગીચ કાંટાવાળી વાડ ઊભી કરી હોય તો બુલબુલ, થોરિયા લેલાં (Common Babbler) અને કદાચ શ્વેતનયના (White-eye) કે શોબિગી (Iora) પણ તેના તરફ આકર્ષાય. મોટાં પાનવાળા છોડનાં ફૂંડાં મુક્યાં હોય, તો ફડકફુટકી (Ashy Wren-Warbler) તથા દરજીડો (Tailor Bird) તેનો ઉપયોગ કરે તો નવાઈ નહીં. 'વિહંગ'ના જે વાયકો સરોવર કે તળાવ નજીક રહેતા હોય

તેઓ સ્થાનિક બતકો, નકટા (Comb Duck), ગિરજા (Cotton Teal) અને નાની સિસોટી બતક (Lesser Whisting Teal) માટે આવાં પક્ષી-ઘરોને અજમાવી શકે. કાંઈ નહીં તો ચકલી, હોલા અને કબૂતર તો ગમે તે પરિસ્થિતિમાં તમને નિરાશ નહીં જ કરે !

લલકુમાર ખાયર,  
ગાંધીનગર

## ગીરના સંસ્મરણો

શિશિર-૨૦૦૦ ના 'વિહંગ'માં શ્રી શાંતિભાઈ વરૂએ જે ૨૦ વર્ષ પહેલાંના ગીરમાંના પક્ષીનિરીક્ષણ વિષે વાત કરી છે તે કાર્યક્રમ મેં જ ગોઠવેલો. તેમાં કચ્છના મિત્રોને બોલાવેલા. અમે ત્રણ બહેનો, ઈથી ૫ વખત તુલસીશ્યામથી સાસણ 'ટ્રેકિંગ' કરીને ગયાં છીએ.

એક વખત બાણેજમાં મગરિયા ઘૂના પાસે એક સુતેલા સિંહની બાજુમાં નવરંગ (Indian Pitta) ફરતું જોયું હતું. બંને દૂરબીનનાં દ્રષ્ટિક્ષેત્રમાં એક સાથે દેખાતાં હતાં ! '૭૮ થી '૮૪ વચ્ચે લગભગ દર વર્ષે, એપ્રિલ મહિનામાં, કનકાઈ પાસેની શિંગોડા નદી પાસે ઘણી વખત ૪૦૦ થી ૫૦૦ની સંખ્યામાં રાખોડીશિર કાબર (Greyheaded Myna) જોઈ છે. તેની સાથે તૂઈ (Blossomheaded Parakeet) પણ હોય જ. અમે કનકાઈ પાસે, હરિયલને નદી પર પાણી પીતાં જોયાં છે. બીજે ક્યાંય આ પક્ષીને જમીન પર જોયું નથી. '૮૭ના દુકાળ વખતે કનકાઈ પાસે ૬ કાળા ઢોક (Black Stork) જોયાં હતાં. આ જ કનકાઈ પાસે ઝાડીમાં કાળી પાનબગલી (Black Bittern) ત્રણેક વખત જોઈ છે. મેં તથા ઈબ્રાહીમે જાન્યુ. '૮૪માં બાણેજમાં નીલવર્ણી માખીમાર (Whitebrowed Blue Flycatcher) જોયો હતો.

શ્રી લલકુમાર ખાયરને ઘણાં વર્ષો પહેલાંની અમારી મહેમાનગતિ યાદ રહી છે, તે બદલ ખૂબ ખૂબ આભાર. અમારે ત્યાં આવવા માટે આમંત્રણ છે. શ્રી લાલસિંહભાઈનો, શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય વિષેનો લેખ ખૂબ જ ગમ્યો. અમે તો તેમનાં ચાહકો છીએ. થોડા સમય પહેલાં 'પ્રકૃતિ'ના કેટલાક જૂના અંકો મળી આવ્યા. વાંચીને થયું કે, ત્યારે પણ કેટલો અભ્યાસ થયેલો હતો ! 'વનવગડાના વાસી' ઘણાં વર્ષો પહેલાં વાંચેલી ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો હતો કે તેઓ માત્ર પ્રકૃતિપ્રેમી જ નહીં, પણ 'અચળ' સાહિત્યકાર પણ હતા. તેમની વર્ણન કરવાની શક્તિ ખૂબ જ સુંદર છે.

તેવી જ રીતે, શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના પુસ્તકનું એક પ્રકરણ 'Gir in April' ખૂબ જ સુંદર લખાયેલું છે. અમે જ્યારે જ્યારે ગીરમાં 'એપ્રિલ' માં ગયાં છીએ, ત્યારે ત્યારે તેમણે લેખમાં લખ્યા મુજબનો જ અનુભવ થયો છે.

સુધા, તરૂ, સુહાગ - મહેતા

તા. રાજપીપળા, જિ. નર્મદા, ભીલવસી - ૩૮૩૧૫૫.

## હુંડ કોન્સ્ટેબલ'ને અભિનંદન !

પોરબંદરમાં ટિલોર (Houbara) આવે છે તે જગ્યાએ ચાલતી ગેરકાયદેસર ખાણો બાબતે, ફૂછડીના રસ્તે જ્યાં અનેક પક્ષીઓ આવે છે, ત્યાં થઈ રહેલાં દબાણો અંગે તથા પોરબંદરના પક્ષી-અભયારણ્ય બાબતે વન-ખાતા દ્વારા રાખવામાં આવતી બેદરકારી અંગે કોઈ નક્કર પગલાં લેવા માટે, મારા પક્ષી-પ્રેમી મિત્ર શ્રી ભરતભાઈ રૂઢાણી સાથે અનેક વખત ચર્ચા થયેલી છે.

હું મારા હોદ્દાની (શ્રી ધાધલ, ન્યાયાધીશની પદવી ધરાવે છે.) મર્યાદા બહાર જઈને પણ પક્ષીજગતને થતા નુકસાન અંગે સંબંધિત જવાબદાર અધિકારીઓને પગલાં ભરવા લખી જણાવું છું. પોરબંદર ખાતે હુંજ તથા અન્ય પક્ષીઓના શિકાર અંગે મેં પોલીસ ખાતાને પગલાં લેવા જણાવ્યું હતું.

તેના અનુસંધાનમાં, વીસાવાડા 'આઉટ પોસ્ટ'ના 'હેડ કોન્સ્ટેબલ' શ્રી ભૂરાભાઈ ટપુભાઈએ સૌ પ્રથમ ૧૯૯૮-૯૯માં શિકારીને પકડેલા. આ વર્ષે તેઓએ ૩૦ જેટલી કુંજના મૃતદેહ સાથે ચાર વ્યક્તિઓને પકડીને દાખલો બેસાડ્યો છે.

હું પોરબંદર હતો ત્યાં સુધી અંગત કાળજી લઈને ટિલોર આવે છે તે વિસ્તારમાં ચાલતી ગેરકાયદેસર ખાણો બંધ રખાવી હતી. મારી બદલી થયા પછી તે પુનઃ શરૂ થઈ ગઈ છે. ભાણવડ આવીને પણ આ ઋતુમાં કુંજનો શિકાર ન થાય તે માટે પગલાં લેવા મેં અહીંના પોલીસખાતાને તથા જંગલખાતાને જણાવેલું હતું. તેનાથી કુંજનો શિકાર થોડો ઘણો નિયંત્રણમાં રહેલો છે.

મારી 'વિહંગ'ના વાચકોને વિનંતી છે કે, 'હેડ કોન્સ્ટેબલ' શ્રી ભૂરાભાઈ ટપુભાઈએ જોખમ ખેડીને પણ જે કુંજના શિકારીઓને પકડ્યા છે અને તે રીતે ભવિષ્યમાં આવી પ્રવૃત્તિ ન થાય તે માટે દાખલો બેસાડેલો છે, તે અંગે તેઓ તેમના ઉપર અભિનંદનપત્રો લખે. તેમનું સરનામું છે, તા., જિ. પોરબંદર, આઉટપોસ્ટ : વીસાવાડા.

જયદેવ ધાધલ

દરબાર ગઢ કમ્પાઉન્ડ, ભાણવડ, જિ. જામનગર - ૩૬૦૫૧૦

## ગુજરાતમાં ટપકીલી પેણ (Spottedbilled or Grey Pelican) ની ઉપસ્થિતિ છે ?

[પહેલાં રૂપેરી પેણ અથવા ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican, *Pelecanus philippensis crispus*), ટપકીલી પેણ (Spottedbilled or Grey Pelican, *Pelecanus philippensis*)ની પ્રજાતિ ગણાતી. હવે રૂપેરી પેણ (*Pelecanus crispus*)ને અલગ જાતિ તરીકે ગણવામાં આવે છે.]

ટપકીલી પેણ (*Pelecanus philippensis*), એ એકલ પ્રરૂપ (monotypic) જાતિ છે અને કર્ણાટક, તામિલનાડુ, ઓરિસ્સા તથા આંધ્રપ્રદેશમાં, નવે. થી માર્ચ-એપ્રિલ દરમિયાન પ્રજનન કરે છે. અલી અને રિપ્લે (૧૯૮૩) ના દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ જાતિ સમગ્ર ભારતમાં તથા પાકિસ્તાનમાં પ્રજનન કરતી તથા સ્થાનિક સ્થળાંતર કરતી જાતિ છે. સલીમ અલીના 'Birds of Gujarat' (1994) માં આ જાતિનો તથા રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) નો યાદીમાં સમાવેશ કર્યો છે, પરંતુ તેમનાં ઉપર કોઈ ટિપ્પણી કરી નથી. બીજી બાજુ, તેમણે ગુલાબી પેણનાં (Rosy Pelican) અવલોકનોને અનુમોદન આપ્યું છે, એટલું જ નહીં તેના વિષે થોડી ટિપ્પણી પણ કરી છે. બાકીની બે જાતિ વિષે તેમણે આ રીતે કોઈ સ્પષ્ટ સમર્થન આપ્યું નથી. 'Birds of Kutch'માં પણ, ટપકીલી પેણનો અલી (૧૯૪૫) દ્વારા કે, પેલિન અને લીસ્ટર (૧૯૦૪) દ્વારા સમાવેશ થયેલો નથી. ધર્મકુમારસિંહજીએ (૧૯૫૪) પણ, તેઓના 'Birds of Saurashtra'માં ઉપયુક્ત જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જ્યારે ગુલાબી પેણ તથા રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican, *Pelecanus crispus*), સૌરાષ્ટ્ર દ્વિપકલ્પમાં યાચાવર તરીકે આવે છે, તેમ જણાવેલું છે.

જ્યારે હું ટપકીલી પેણ માટે સાહિત્ય ઉથલાવતો હતો, ત્યારે મને લાગ્યું કે, મેં તે ક્યારેય જોઈ નથી, જ્યારે રૂપેરી પેણ થોડી સંખ્યામાં સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે તથા મીઠા પાણીનાં જળાશયો, જેવાં કે, નળ સરોવર તથા મધ્ય ગુજરાતના ખેડા જિલ્લામાં આવેલાં પરિએજ તથા કનેવાલ જળાશયોમાં નિયમિત જોવા મળે છે. આમ છતાં, મધ્યશિયાળુ પાણીનાં પક્ષીની ગણતરીના ૧૯૮૭ થી ૧૯૯૬ના અહેવાલમાં તથા અત્યારની અન્ય પક્ષીની યાદીઓમાં રૂપેરી પેણ તથા ટપકીલી પેણ બંનેનો સમાવેશ થયેલો છે. મારા માનવા પ્રમાણે આ એક ભૂલ હોઈ શકે, અંશતઃ નિરીક્ષકે આ બંને પ્રજાતિઓને જુદી પાડવામાં કદાચ એટલી કાળજી લીધી ન હોય એટલે.

આના અનુસંધાનમાં મેં કેટલાક અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોને લખ્યું. ટપકીલી પેણ તેઓએ ક્યારેય ગુજરાતના કોઈપણ ભાગમાં જોઈ છે કે નહીં તે અંગે ચર્ચા કરી, મેં તેઓને તેમની ટિપ્પણી લખી જણાવવા કહ્યું. શ્રી લવકુમાર ખાયરના જણાવ્યા મુજબ તેઓની પાસે ટપકીલી પેણની કોઈ અવલોકન નોંધ નથી. આ પક્ષીની ઓળખમાં ભૂલ થવાની શક્યતાને તેમણે સમર્થન આપ્યું હતું. આવી સુંદર ઉડાન ધરાવતાં આ પક્ષીઓ દક્ષિણ ભારતમાંથી અહીં સુધી ના આવવા માટે કોઈ કારણ નથી, પણ રૂપેરી પેણનાં અપુષ્ક પક્ષીઓ સાથે ભૂલમાં ગુંચવાડો ન થાય તે ધ્યાન રાખવા માટે તેમણે જણાવ્યું હતું.

મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજીએ કચ્છમાં તથા મ.કુ.શ્રી શિવભદ્રસિંહજીએ સૌરાષ્ટ્રમાં, આ પક્ષી ક્યારેય ન જોયું હોવાનું જણાવ્યું હતું. શ્રી શાંતિલાલ વરૂએ પણ કચ્છમાં તેની હાજરી નકારી કાઢી હતી. કેબ્રુ.થી નવે. '૯૬ દરમિયાન શ્રી તેજ મુંડકૂર સાથે થયેલી ચર્ચામાં તેઓએ હજી સુધી આ પક્ષીને ગુજરાતમાં જોયું નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું. માત્ર તેમની ભારતની છેલ્લી મુલાકાત (૧૪ ઓગષ્ટ, ૧૯૯૯) દરમિયાન જામનગરના લાખોટા તળાવમાં તેમણે કેટલીક રૂપેરી પેણ સાથે ટપકીલી પેણનું એક પક્ષી, જાન્યુ. '૯૯માં જોવાનું જણાવ્યું હતું. ગુજરાતમાં ટપકીલી પેણની આ એક જ ભરોસાપાત્ર અવલોકન નોંધ ગણી શકાય.

ટૂંકમાં, ગુજરાતમાં ટપકીલી પેણની ઉપસ્થિતિ નથી તેમ તારણ નીકળી શકે.

ડૉ. બી.એમ. પારાશય

ગુજ. એગ્રિકલ્ચર યુનિ., આણંદ-૩૮૮૧૧૦

## રાખોડીશિર કાબરની શ્વેતશિર પ્રજાતિનો (*Sturnus malbaricus blythii*) ઉત્તરી વ્યાપ.

ઉપરોક્ત વિષયની, ડૉ. પીયૂષ પટેલ અને અન્ય મિત્રોની નોંધ ઘણી મહત્વની છે. પક્ષીઓને ઓળખવા માટે સારાં પુસ્તકો પાસે હોવાં ઉપરાંત, તેનો અભ્યાસપૂર્વક ઉપયોગ કરવો એ વધારે મહત્વનું છે. ડૉ. પટેલ અને મિત્રોની નોંધ તેનું ઉદાહરણ છે.

શ્વેતશિર પ્રજાતિનું એક પક્ષી, કેબ્રુઆરી ૧૯૯૨માં અહીં આણંદ ખાતે જુવારના દાણા ખાતું જોયું હતું. તેનું માયું તથા ગળાનો ભાગ ધ્યાન આકર્ષે એટલો સફેદ હતો. રતનમહલ અભયારણ્ય પાસે કેવડી નામનું ગામ છે, ત્યાં જૂન ૧૦, ૧૯૯૬ના રોજ, એક લીમડાના વૃક્ષ ઉપર ૫૦+ પક્ષીઓ (*S.m.blythii*) લીંબોળી ખાતાં જોવા હતાં. છેલ્લે, ૧૩-૭-૧૯૯૯ના રોજ જાંબુઘોડા અભયારણ્યમાં મહુડાની બખોલમાં એક જોડીને આવ-જા કરતી જોઈ હતી. એ સમયે પ્રજનન ચાલુ હોવાની પૂરી શક્યતા હતી.

પુસ્તકોમાં રાખોડીશિર કાબર (*Sturnus malbaricus*)ને પશ્ચિમ ભારતમાં, મુલાકાતી તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે અને ૧૭ અક્ષાંસથી ઉપર, ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ક્યાંય પ્રજનન કરતી નોંધવામાં આવી નથી. સલીમ અલીના ગુજરાતના પક્ષી-સર્વેક્ષણ (JBNHS 52 : 374-458, 735-802; 1954-55) અને શ્રી હિંમતસિંહજીની કચ્છની નોંધ (JBNHS 67(2) : 332-333, 1970) ને કારણે સંદર્ભગ્રંથોમાં તેને ગુજરાતમાં મુલાકાતી તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. આપણે એ વાતની નોંધ લેવી જોઈએ કે, ગુજરાતના પક્ષી-સર્વેક્ષણ દરમિયાન, ડૉ.સલીમ અલીએ તા. ૨૯-૧૦-૪૫ના રોજ, આજવા (વડોદરા જિલ્લો)થી, આ પક્ષીનો એક નમૂનો મેળવ્યો હતો. એ પછી આ કાબરની હાજરીની નોંધ આપણે કોઈએ ગંભીરતાપૂર્વક લીધી નથી. આમ રાખોડીશિર કાબરની શ્વેતશિર પ્રજાતિ ગુજરાત માટે નવી નોંધ નથી, પરંતુ ૫૦ વર્ષ કરતાં પણ વધુ જૂની નોંધ, આજે વધારે સુદઢ થઈ છે.

ડૉ. બી.એમ. પારાશય, એશીતા મુખર્જી, ચંદ્રેશ બોરડ

## સ્વીકૃતિ સંદેશ

લવકુમાર ખાયર

ગુજરાતના પક્ષીનિરીક્ષકોનું નેતૃત્વ, મેં કાંઈક અંશે ખચકાટ સાથે સ્વીકાર્યું છે. આપણા સમાજમાં વૈયક્તિક ઉત્કર્ષ સાધવા માટે સંસ્થાઓ અને સંગઠનોનો ગેરઉપયોગ કરનારાઓની સંખ્યા સારી એવી છે અને તેઓમાંના એક દેખાવાની મારી લેશમાત્ર ઈચ્છા નથી.

ગતશતક નો સારો એવો સમય હું સંરક્ષણનાં કાર્યમાં ઓતપ્રોત રહેવા માટે સદ્ભાગી બન્યો છું. કેટલાક યુવાન મિત્રોએ અદ્વિતીય નિષ્ઠાથી નવશતકમાં સંરક્ષણ ક્રિયાશીલતાને વેગ આપ્યો છે. મારા જીવનનો કદાચ આ છેલ્લો દશકો છે. પક્ષીસંરક્ષણનો અવાજ બુલંદ બનાવી તેનાં હિતોને વાચા આપવા, એક શક્તિશાળી મંચ ઊભો કરવાની એક માત્ર નેમથી, ગુજરાતના પક્ષીનિરીક્ષકોને એક જૂથમાં સાંકળવાનું, મારા જીવનભરના સાથી શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલ અને કેટલાક યુવાન પક્ષીનિરીક્ષકોએ મારી પાસે કબૂલ કરાવ્યું છે. મારા જીવનને મહત્તમ જીવવા યોગ્ય તથા હેતુપૂર્ણ બનાવનાર અને તેને ગતિશીલતા બક્ષનાર એવા પ્રાણીઓના આ જૂથનું તે સુયોગ્ય વળતર છે. જો હું નમ્રતાની આડ લઈને ના પાડું તો, મારી જવાબદારીમાંથી ચૂક્યો ગણાઉં.

ધર્મકુમારસિંહજી, મારા પિત્રાઈ ભાઈ, શિવરાજકુમાર અને અમારા પારિવારિક મિત્ર સલીમ અલીની યાદને માન આપી, મારે મારી માનસિક રુકાવટોને કોરણે મૂકી, જવાબદારી લેવી જ ઘટે છે. પરંતુ, તેમાં 'ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય' અને 'દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન' ના સર્જનનો મને મુખધર બનાવનાર જામસાહેબની શુભેચ્છા, તેમજ લાલસિંહભાઈ, હિંમતસિંહજી અને શિવભદ્રસિંહજીનો ધનીષ્ઠ સહકાર અપેક્ષિત છે.

'વિહંગ'ના વાચકોની વધતી જતી સંખ્યા દ્વારા જે યુવાન પક્ષીનિરીક્ષકોની ઉપસ્થિતિ છતી થાય છે, તેમના ક્રિયાશીલ, ઉત્સાહભર્યા સાથની મને અપેક્ષા છે. પક્ષીઓમાં રસ દર્શાવનાર સૌ કોઈને હું સાદ આપું છું, આહવાન આપું છું કે તેઓ બધાં સંગઠિત બને.

રાજ્યનાં પક્ષીજગતનાં હિત અને સંરક્ષણ માટેની આપણી લાગણીઓને વાચા આપવાનું હું પૂરી નમ્રતા સાથે સ્વીકારું છું. આ સંગઠને ગુજરાતને અતિ અગત્યના આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતા પક્ષીક્ષેત્ર તરીકે ઉપસાવવું પડશે. મારા સિત્તેરમાં જન્મદિવસે, ગુજરાતના આ નવા પક્ષીસંરક્ષક સંગઠનને નેતૃત્વ પૂરું પાડવાની આ તકથી વિશેષ કદર મારે માટે શું હોઈ શકે? અલબત્ત, આપ સહુના પૂરા દિલથી સહકારનું પીઠબળ મને પ્રાપ્ત થાય એ જ અભ્યર્થના.

## એક શુભ શરૂઆત

લાલસિંહ રાઓલ

ગુજરાત રાજ્યમાં પક્ષીનિરીક્ષકો ઠીકઠીક સંખ્યામાં છે અને તેમની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. તે બધા વચ્ચે એકાદ સંપર્ક - સેતુની જરૂરિયાત લાગ્યા કરતી હતી. પરિણામે 'વિહંગ' આ વિષ્કાર પામ્યું. આવી જ એક બીજી આવશ્યકતા પક્ષીનિરીક્ષકોના મંડળની છે. એ બાબતની ચર્ચા-વિચારણા, રસ ધરાવતા મિત્રો સાથે થયા કરતી. પછી અમે રાજ્યના વરિષ્ઠ પક્ષી-નિષ્ણાતોનો ટપાલ દ્વારા સંપર્ક કર્યો. પક્ષીમંડળ શરૂ કરવા અંગેની વાત સૌએ તેને આવકારી અને પોતાના સાથ સહકારની ખાત્રી આપી.

આથી પ્રોત્સાહિત થઈને રસ ધરાવતા બહારના તેમજ સ્થાનિક મિત્રો, તા. ૨૪-૨-૨૦૦૦ના રોજ ડૉ. બકુલભાઈ ત્રિવેદીના નિવાસસ્થાને ભેગા થયા. ચર્ચા-વિચારણાને અંતે મંડળ સ્થાપવાનું નક્કી થયું.

મંડળ સ્થાપવું સહેલું છે. તેને વ્યવસ્થિત ચલાવવું અને ઉત્તરોત્તર તેની પ્રગતિ થતી રહે તેમ કરવું એ ખૂબ ઉત્સાહ અને નિષ્ઠા માંગી લે છે. જે રીતે સૌનો સાથ સહકાર મળ્યા છે, તે પરથી આ મંડળના ઊજળા ભાવિની આશા બંધાઈ છે.

અત્યારનો સમય મંડળો અને સંસ્થાઓનો છે. એકલ દોકલ વ્યક્તિ ભલે ખૂબ જાણકાર હોય, તોય તેનું જોઈએ તેટલું વજન પડતું નથી. સંસ્થાગત રજૂઆત થાય તો તેને લક્ષમાં લેવી પડે છે. આમ આ મંડળ દ્વારા પક્ષીઓના યોગક્ષેમ માટેના સૂચનો, લાગતા વળગતા સમક્ષ મૂકી શકાશે. મંડળ સધર થયે તે પોતાની આગવી યોજનાઓ તૈયાર કરી અમલમાં મૂકશે. આપણા આદર્શ તરીકે, ભારતની 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' (B.N.H.S.), બ્રિટનની 'રોયલ સોસાયટી ફોર પ્રોટેક્શન ઓફ બર્ડ્સ' (R.S.P.B.) તથા યુ.એસ.એ.ની 'ઓડુબોન સોસાયટી' છે. તેમની સિદ્ધિઓથી આપણને સતત પ્રેરણા મળતી રહેશે.

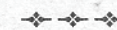


## સંગઠનના ઉદયકાળે

ડૉ. ભવભૂતિ પારાશય

ગુજરાતમાં પક્ષીઓની વિવિધતા અને તેની સંખ્યા, ભારતનાં અન્ય રાજ્યો કરતાં વિશેષ જોવા મળે છે. પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં મિત્રોની સંખ્યા તો અન્ય રાજ્યો કરતાં અનેક ગણી વધારે છે. આપણી પક્ષીનિરીક્ષણની પ્રવૃત્તિ વધુ અર્થપૂર્ણ બને અને પક્ષીના સંરક્ષણમાં આપણે મહત્ત્વનું પ્રદાન કરી શકીએ એ માટે ગુજરાતના પક્ષીમિત્રોની એક 'રજીસ્ટર્ડ' સંસ્થાની જરૂરિયાત ઘણાં વર્ષોથી સમજાઈ હતી, છતાં એ બની શક્યું ન હતું. ડૉ. બકુલભાઈ ત્રિવેદીના સંનિષ્ઠ પ્રયાસથી પ્રકાશિત થતાં 'વિહંગ'ને પક્ષીમિત્રોનો જે પ્રતિભાવ મળ્યો, તેનાથી આવી એક સંસ્થા/સોસાયટી ઊભી કરવાનો વિચાર ફરી જીવંત થયો છે, દ્રઢ બન્યો છે. જે કોઈ વડીલો કે મિત્રોને વાત કહી, એ બધાંએ હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપ્યો તથા સહકારની ખાત્રી આપી. પરિણામરૂપે, તા. ૨૪-૨-૨૦૦૦ના રોજ શ્રી લવકુમાર ખાયર તથા શ્રી લાલસિંહ રાઓલની ઉપસ્થિતિમાં થોડા મિત્રો, ડૉ. બકુલભાઈ ત્રિવેદીના ઘરે અમદાવાદમાં મળ્યાં. શ્રી લવકુમાર તથા શ્રી લાલસિંહભાઈના હસ્તે દીપ પ્રગટાવી, એ દિવસથી જ આ સંસ્થા શરૂ થયેલી જાહેર કરી. આવી સંસ્થાનું રાજ્ય તથા રાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે મહત્ત્વ, પક્ષીસંરક્ષણ થઈ શકે તેવાં પ્રદાનો, પ્રવૃત્તિઓ, સંસ્થા અને વ્યક્તિની ફરજો વગેરે બાબતો વિશે ઉપસ્થિતજનોએ મંતવ્યો આપ્યાં.

આ સંસ્થાના રજીસ્ટ્રેશનનું કામ હજુ બાકી છે, પરંતુ થોડા સમયમાં એ પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છા છે. પક્ષીનિરીક્ષણ અને સંરક્ષણના કામમાં ગુજરાતના બધાં જ મિત્રોને જોડી દેવાની ઈચ્છા છે. એ થઈ શકે તો જ મુખ્ય ધ્યેય સુધી પહોંચી શકાય. પક્ષીમિત્રો વચ્ચે સેતુ તરીકેનું કામ 'વિહંગ' કરે જ છે. આ સેતુ વધુ દ્રઢ બનાવવો છે અને એ માટે બધા જ મિત્રોના સાથ અને સહકારની અપેક્ષા છે.



શું હવે કાગડા, ચકલી અને પોપટ જેવાં ખૂબ જ સામાન્ય ગણાતાં પક્ષીઓની વસ્તીમાં પણ ઘટાડો થતો હોય તેવું નથી લાગતું? આ પક્ષીઓના માળા વિષેની પણ વધુ માહિતી એકત્ર થવી જોઈએ.

B.N.H.S., W.W.F. તથા જંગલ ખાતાના પ્રકૃતિ વિષયક કાર્યક્રમોની માહિતી 'વિહંગ'ના માધ્યમથી આપી શકાય.

**અશ્વિન પોમલ, ભુજ**

પહેલી જ વખત વડીલ શ્રી રેવતુભા રાયજાદા પાસેથી 'વિહંગ'નો અંક મેળવ્યો. આમ તો મને પક્ષીઓને નિહાળવા, તેમનો કલરવ સાંભળવો ખૂબ જ ગમે છે, પરંતુ 'વિહંગ' મારા સુષુપ્ત દૈન્યમાં પાંખો ફફડાવી, જિજ્ઞાસાની નવી ચેતના જાગૃત કરી છે, ઢંઢેળી છે.

**હૃદયી જોષી, કેશોદ**

આ વખતે બીજાં સ્થળો કરતાં સાવરકુંડલાની આજુબાજુ જરા વધુ વરસાદ થયો હોવાથી લગભગ બધા જ ડેમમાં પાણી છે. અમરેલીના ડેમી ડેમમાં તો ખૂબ પક્ષીઓ આવ્યાં છે. કંઈક નવું જોવાનો લહાવો મળશે તો આપને જણાવીશું.

**નિખિલ મોદી, સાવરકુંડલા**

૭-૧-૨૦૦૦ના રોજ દાંતાના રાજવી દરબાર સાહેબ શ્રી મધુસૂદનસિંહજી પરમારે મને 'વિહંગ' વાંચવા આપ્યું. 'બાવજી'એ મને 'વિહંગ' વાંચવાનું સૂચન ન કર્યું હોત તો એક સુંદર સામયિકથી વંચિત રહી જાત. બાવજીએ જ મને હમણાં હરિયલનો પરિચય કરાવ્યો. આ પંખી ખૂબ તીણી, મીઠી, માણસ જેવી સિસોટી મારે છે. હરિયલની નિર્દોષતા અને ભોળપણને લીધે શિકારીઓ ખૂબ સફળ થાય છે. આ સુંદર ભોળા પક્ષીઓનું માંસ ખાવાના શોખીનો પણ મેં જોયા છે. આ માટે તમે, હું કે 'વિહંગ' કાંઈ કરી શકીએ?

(પહેલાં તો આ માંસ ખાનારાઓ, માંસ ક્યાંથી મેળવે છે તેનું પગેરું શોધી કાઢીએ અને તેની જાણ વનખાતાને કરીએ - સં.)

**વિભા ચૌહાણ, હિંમતનગર.**

યાયાવર પક્ષીઓ ઘણું કરીને ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાંથી આવે છે. જુનાગઢ, જામનગર અને કચ્છના પક્ષીનિરીક્ષકો, આવતાં પક્ષીની જાણ, સવેળા જે-તે અખબાર દ્વારા અથવા અન્ય માધ્યમથી કરે, તો રાજ્યના અન્ય પક્ષીનિરીક્ષકો તેમને આવતાં નિહાળી શકે. તે જ રીતે વળતા પ્રવાસ માટે પણ થઈ શકે.

**કલ્પેશ રાવળ, જેતપુર**

ડૉ. બલરે વેળાવદરમાં ૫૦૦ થી ૭૦૦ ની સંખ્યામાં બદામી રણગોધલા (Indian Courser) એક સાથે જોયા એ સમાચાર અભૂતપૂર્વ ગણાય. પોરબંદરના દરિયાકિનારે મેં વૃધુમાં વધુ ૧૮ પક્ષીઓ એક જ જગ્યાએ અને તે પણ ત્રણ-ચારનાં અલગ અલગ જૂથમાં જોયેલાં છે.

પક્ષી-જગતમાં પાન્ના પગલી માંડનારાથી માંડીને પક્ષીવિદ્ એવા આપણા વડીલોએ એ વાસ્તવિકતા સ્વીકારવી પડશે કે, કોઈ કાંઈ સમજી શકે તે પહેલાં ગીધ આપણી વચ્ચેથી અદ્રશ્ય થઈ ગયાં, નળસરોવરમાં ખુલ્લેઆમ શિકાર થાય છે, બરડા-સાગરમાં આગને લીધે મોટા પ્રમાણમાં જંગલને નુકસાન થઈ રહ્યું છે, ગેરકાયદેસર ખાણોને લીધે ટિલોર પોરબંદરની આસપાસ આવતાં ઓછાં થઈ ગયાં છે.

આપણે થોડી હોહા કરી, દુ:ખ અને આક્રોશ વ્યક્ત કરીને શાંત થઈ જઈએ છીએ. પક્ષીપ્રેમીઓની એક કાનુની સમિતિ રચીને, પક્ષી-સૃષ્ટિને થતાં નુકસાનને અટકાવવા કાનુની લડત ન આપી શકીએ?

**જયદેવ ધાધલ, ભાણવડ**

આપે 'વિહંગ' ચાલુ કરી જબરજસ્ત બીજારોપણનું કાર્ય કર્યું છે. ગુજરાતના અસંખ્ય પંખીપ્રેમીઓના નાના નાના અનુભવો એમાં ઝિલાય છે. ધીરેધીરે તે ચોક્કસ ફૂલશે, ફાલશે અને બધાંને ફળશે તેવી આશા છે. હું અને મારા વિદ્યાર્થીઓ 'વિહંગ'ની સાથે જ છીએ. અમારે લાયક કામ, સેવા વિના સંકોચે જણાવશો.

**ડૉ. વિનોદ સોની, રાજકોટ**

તમારું 'વિહંગ' મળ્યું, જોયું અને માણ્યું. અમારી 'ફોટોગ્રાફર્સ'ની 'મિટિંગ'માં તે લઈ ગયો હતો. ત્યાં ઘણાં બધાંને તે ખૂબ જ ગમ્યું અને તેઓને તેની 'કોપી' મેળવવામાં રસ છે.

**મહેન્દ્ર દવે, અમદાવાદ**

Thanks for sending me No 4 issue of 'Vihang', I am a devoted student of Sh. Lavkumar Khachar and have grasped quite a few basics on microclimate from him. Sixty years ago, I had spent some time with Sh. Salim Ali, but then my 'factory life' put me more involved in work.

But now I am staying where daily I meet many friendly birds. Bulbuls have nested very happily. Kingfisher wakes me up early enough. More important are the studied notes in 'Vihang', hope to freshen my observation skills under your guidance.

**Kantilal C. Shroff, (Excel Industries) Bhujodia (Kutch)**

મારો ભત્રીજો નીરવ જોષી, જે 'જુઓલોજી'માં બી.એસ.સી. કરે છે, તેના પર આવતું 'વિહંગ' હું વાંચું છું. અત્યારના બધી જ રીતે કપરા સમયમાં પણ આપ જેવા મિત્રો કુદરતના પ્રતિનિધિઓની (પક્ષીઓ) સેવા કરો છો તે પ્રશંસનીય છે.

**યોગેશ જોષી, બોટાદ**

I was deeply impressed with your articles in 'Vihang'. My hearty felicitations for your commitment to ornithology. Do keep it up.

**Yuvraj Digvijaysinh, Wankaner**

I am a zoologist serving in the Dept. of Life Sciences, Bhavnagar University. I referred your magazine 'Vihang' and found it very interesting and informative. I also have interest in birds. Previously we, some of our friends, used to run a nature club.

**Sthira Shah, Bhavnagar**

અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલાં, મળી શકે તેવાં પક્ષી-પુસ્તકો, પક્ષીને લગતાં સામયિકો વિ.ની એક નોંધ પ્રકાશિત કરો તો સૌ પક્ષીયાહકોને જાણકારી મળી રહે. પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય વિભાગ થોડો સવિસ્તારથી રાખશો.

'ચાલ જરા ફરી લઉં આકાશે, ચાલ જરા તરી લઉં આકાશે, 'વિહંગ'ની ઉડાનને 'નીલમ' ચાલ જરા ભરી લઉં આકાશે'

**ભુપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ', જામનગર.**

શરદ 'લલ'વાંચીને થોડો આંચકો લાગ્યો! શરદ 'લલ'ને બદલે શરદ, ૨૦૫૫ લખ્યું હોત, તો તે વધુ સુસંગત રહેત અને ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ લાગત.

મને છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ છે, પરંતુ ખૂબ ઊંડે ઊતર્યો નથી. મારા પુત્ર ઉદય અને પુત્રવધૂ મનીષાને પણ પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ છે. ઉદયનું કહેવું છે કે, નવસારીની આસપાસ ૭૦ જેટલાં પક્ષીઓ તેણે જોયાં છે. મારી પુત્રી દ્વનિકા વિદ્યાનગરમાં અભ્યાસ કરે છે. હોસ્ટેલની બારીમાંથી વૃક્ષ પર આવતાં પક્ષીઓનું તે અચૂક નિરીક્ષણ કરે છે અને સલીમ અલીના પુસ્તકની મદદથી તેને ઓળખી લે છે.

નવસારીના દુધિયા તળાવને સાંકળીને, શહેરને પાણી પૂરું પાડવા એક મીઠાપાણીની યોજના આ મહિનાથી જ અમલમાં આવી છે. પહેલાં આ તળાવમાં પૌંજીનાં અનેક સ્થાનિક તથા યાયાવર પક્ષીઓ જોવા મળતાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પાણી ઓછું રહેવાને લીધે પક્ષીઓ અદ્રશ્ય થઈ ગયાં હતાં. આ નવી યોજના હેઠળ તળાવમાં ફરી પાણી આવશે તો પક્ષીઓ ષણ આવશે જ.

**સુભાષચંદ્ર શાહ, નવસારી**

'વિહંગ', જે હેતુથી અને જે સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયું તે જોઈને મને આનંદ થયો હતો. તે પછી દરેક અંકમાં ઉત્તરોત્તર તેની જે પ્રગતિ વરતાય છે, તે જ બતાવે છે કે, તે યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય હાથે વડે શરૂ થયું છે. પંખીઓ અને પ્રકૃતિમાં રસ ધરાવતા જે મિત્રોના સંપર્કમાં આવવાનું વીસ વર્ષો પહેલાં થયું હતું તેમનાં લખાણ 'વિહંગ'માં વાંચીને મને આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેનાથી વિશેષ આનંદ મને એ જોઈને થાય છે કે, ગુજરાતમાં હવે આ વિષયમાં રસપૂર્વક પોતાનાં સમય અને શક્તિ વાપરતાં બીજાં પણ અનેક લોકો છે. 'વિહંગ' તે બધા માટે મુલાકાતના સ્થળની ગરજ સારે છે. 'વિહંગ' માટે નવા વર્ષની શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું!

**કિશોર ગોહિલ, રાજકોટ**

ઝાંપનો 'વિહંગ'નો અંક-૪, બસમાં મુસાફરી કરતાં એક ભાઈની પાસેથી જોવા- જાણવા તથા માણવા મળ્યો. બસની ગતિની સાથે સાથે અંકના પાના પર આંખ ફરતી ગઈ અને ક્યારે અમરેલી આવી ગયું તેની ખબર ન રહી. ગાગરમાં સાગર જેટલું ઊંડાણ જોયું. આવું સુંદર, માહિતીસભર, પક્ષીને જ કેન્દ્રમાં રાખીને બનાવેલું સામયિક સંજોગોવશાત્ મને હાથ લાગ્યું તેને મારા જીવનની ધન્યતા ગણીશ.

**ઉપેન્દ્ર રાજયગુરુ, અમરેલી**

ઘણા વખતથી 'વિહંગ'ને પત્ર લખવાની ઈચ્છા હતી. 'વિહંગ' વાંચવું ખૂબ જ ગમે છે. તેની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈએ છીએ. દરેક મિત્રના અનુભવોમાંથી ઘણું અવનવું જાણવા મળે છે.

**ભાનુભાઈ આચાર્ય, સાવરકુંડલા**

